

Burgerperspectieven

2012 | 1

-
- Sombere economische verwachtingen en meer zorgen over de toekomst
 - Manier van samenleven houdt prioriteit, maar economie wordt urgenter
 - EU: meer betrokkenheid en minder steun door de eurocrisis
 - Lageropgeleide niet-werkenden versus hogeropgeleide werkenden
 - Ook in andere Europese landen toenemend pessimisme
-

Paul Dekker
Josje den Ridder
Paul Schnabel

Burgerperspectieven 2012 | 1

Tevreden met eigen leven, somberder over toekomst

Sinds de zomer van 2011 is de stemming in Nederland somberder geworden. De tevredenheid met de economie is gedaald van 73% in het tweede kwartaal van 2011 naar 60% nu. De tevredenheid met de politiek in Den Haag daalde van 55% naar 48%. Slechts 21% vindt dat het de goede kant op gaat met Nederland; in het tweede kwartaal van 2011 was dat nog 32%. De tevredenheid met het eigen leven blijft onverminderd hoog: 89% is tevreden met de gezondheid en de belangrijkste dagelijkse activiteit, 82% met de eigen financiële situatie.

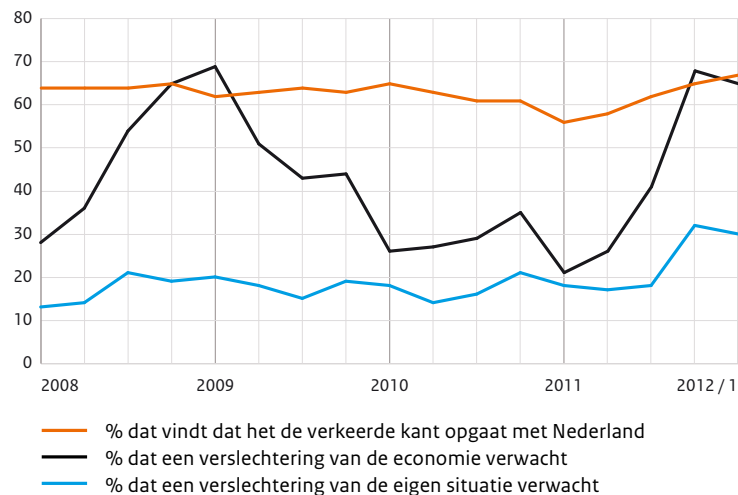
→ p. 6

Nederlanders blijven somber over economische ontwikkelingen

Vorig kwartaal zagen we een flinke toename van de somberheid over de economische toekomst en die somberheid blijft in het eerste kwartaal van 2012. 65% verwacht het komende jaar een verslechtering

van de economische situatie, 30% verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie. Begin 2011 was dat nog 21% en 18%.

→ p. 5

Helpt heeft vertrouwen in minderheidskabinet

51% van de Nederlanders geeft een voldoende voor vertrouwen in de regering, 56% voor vertrouwen in de Tweede Kamer. Het vertrouwen in deze politieke instituties is nu net zo hoog als begin 2011. Bij de waardering voor de Haagse politiek van mensen met verschillende partijvoorkeuren lijken drie zaken te spelen:

- Politieke en economische ontwikkelingen hebben invloed op iedereen: tijdens de bankenredding eind 2008 stijgt het politieke vertrouwen, tijdens de kabinetscrisis en formatie medio 2010 daalt het vertrouwen.
- Aanhangers van het kabinet hebben meer vertrouwen in de politiek dan tegenstanders. Het politieke vertrouwen van PvdA-kiezers is hoog tot en met begin 2010, maar daalt met de komst van het kabinet-Rutte. Bij kiezers van de vvd zien we het omgekeerde.

- Er zijn groepen met structureel meer en minder vertrouwen. Kiezers van CDA, D66 en GL staan positiever tegenover de politiek dan kiezers van de PVV.

→ p. 8

Samenleven hoogste prioriteit, urgentie economie stijgt

De manier waarop we samenleven is en blijft het grootste maatschappelijke probleem van Nederland en heeft nu voor burgers de hoogste prioriteit. Voor de oplossing kijken mensen niet alleen naar de regering, maar vooral ook naar de samenleving zelf. Het aandeel mensen dat zich zorgen maakt over inkomen en economie is gestegen. Dit onderwerp staat hoger op de prioriteitenlijst dan een jaar geleden. Andere prioriteiten zijn ouderdomsvoorzieningen, bestrijding van oorlog en

terrorisme, aanpak van criminaliteit en verbetering van de gezondheidszorg.

Top tien van prioriteiten voor Nederland begin 2012

(tussen haakjes de rangorde in het tweede kwartaal van 2011)

- 1 dat mensen verdraagzamer zijn en zich socialer gedragen (1)
- 2 dat de ouderdomsvoorzieningen in de toekomst goed geregeld blijven (2)
- 3 dat er minder oorlog en terrorisme in de wereld is (4)
- 4 dat er meer wordt gedaan aan de bestrijding van criminaliteit in Nederland (3)
- 5 dat de gezondheidszorg in Nederland verbetert (5)
- 6 dat de overheidsfinanciën in de toekomst beter op orde zullen zijn (14)
- 7 dat de werkloosheid vermindert (12)
- 8 dat de economie groeit (9)
- 9 dat er minder armoede komt (7)
- 10 dat we in de toekomst meer inkomenszekerheid hebben (13)

→ p. 13

Sinds 2011 zorgen over bezuinigingen, maar gevolgen nog nauwelijks gevoeld

Hoewel de meeste mensen zien dat het noodzakelijk is om te bezuinigen (58%, tegenover 10% die de noodzaak niet ziet), wordt dit onderwerp in 2011 vaker genoemd als belangrijk probleem. Op dit moment maakt slechts 27% zich zorgen over de gevolgen van de bezuinigen voor de eigen situatie. Gevraagd naar begrotingsvoorkeuren zien we dat burgers vooral geneigd zijn meer geld uit te

geven in plaats van minder. Als er dan toch bezuinigd moet worden, dan denken zij vooral aan defensie, ontwikkelingssamenwerking, integratie en kunst en cultuur. Vooral kiezers van de pvv zijn stellig over minder geld voor deze beleidsterreinen.

→ p. 21

Eurocrisis drukt steun voor Europese Unie

Het aandeel mensen dat het lidmaatschap van de Europese Unie

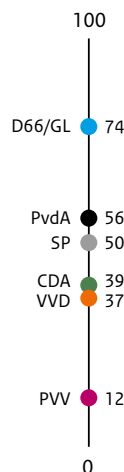
(EU) steunt is met 45% nog altijd groter dan het aandeel dat het lidmaatschap afwijst (20%). Door de eurocrisis is de steun voor de EU in de zomer van 2011 gedaald. De crisis versterkt het gevoel dat Nederland te veel geld kwijt is aan de EU en opdraait voor het wangedrag van andere landen. Dit kwartaal zien we geen verdere verslechtering van die sfeer. Over de euro is men dit kwartaal juist iets positiever.

→ p. 29

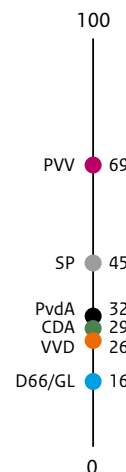
Oude en nieuwe scheidslijnen

Over immigratie en integratie en over de EU lopen de meningen sterk uiteen tussen aanhangers van verschillende partijen. De kwesties vormen een 'nieuwe culturele scheidslijn' waar de aanhang van de PvdA tegenover die van D66 en GL staat. Maar daarmee is de oude scheidslijn van sociaaleconomische tegenstellingen niet verdwenen. Dreigende armoede en onverdiende rijkdom krijgen weer meer aandacht. Of de inkomensverschillen te groot zijn, is omstreden.

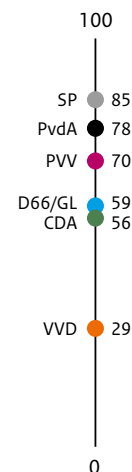
→ p. 34

% instemming met 'aanwezigheid verschillende culturen is winst voor samenleving' naar partijvoorkeur

% instemming met 'slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro' naar partijvoorkeur

% instemming met 'het verschil tussen arm en rijk is te groot geworden' naar partijvoorkeur

Sociale categorieën

Bij een onderscheiding van zeven groepen op basis van leeftijd, opleidingsniveau en het hebben van werk springt het verschil tussen lageropgeleiden zonder werk en jongere hoogopgeleiden met werk het meest in het oog. Ze staan tegenover elkaar bij opvattingen over de multiculturele samenleving (23% versus 60% vindt die een verrijking), Europa (22% versus 64% vindt het EU-lidmaatschap een goede zaak), de inkomensverdeling (85% versus 41% vindt het verschil tussen arm en rijk te groot) en de politiek (47%

versus 23% vindt dat de overheid te weinig doet voor 'ons soort mensen' en 35% versus 74% geeft 'voldoende' vertrouwen aan de Tweede Kamer).

→ p. 40

COB 2008|1 – 2012|1: houden vier jaar gunstige posities stand?

In dit zeventiende kwartaalbericht kijken we veel naar andere Europese landen en aan het einde blikken

we terug op de cijferreeksen en focusgroepen over de perspectieven van burgers sinds 2008. We zien dan gunstige posities van Nederland en veel stabiliteit. Het toekomstbeeld versombert echter en het is de vraag hoe zich de komende maanden de werkloosheid zal ontwikkelen en hoe bezuinigingen voelbaar worden. Hoe gaan de burgers reageren wanneer zij in welvaart een stap, of zelfs meerdere stappen, terug moeten doen?

→ p. 46

Inhoud

Ten geleide	4
1 Hoe gaat het met Nederland?	5
2 De agenda's van het publiek	13
3 Strijdpunten	26
4 Achter de gemiddelde Nederlander	35
Intermezzo	44
5 Slotbeschouwing	46
Bijlagen:	
1 Overzicht kernmetingen COB 2008-2012 1	49
2 Maatschappelijke prioriteiten 2007-2012	54
Verantwoording	56

Ten geleide

Dit is het zeventiende kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het eerste kwartaal van 2012. Ook dit kwartaal brengen we de publieke opinie in kaart met combinaties van kwantitatief materiaal (antwoorden op gesloten enquêtevragen) en kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen). Dit keer concentreren we ons minder op de actuele ontwikkelingen en besteden we in het verlengde van eerdere verdiepingsstudies meer aandacht aan de ontwikkelingen op langere termijn. In de bijlage zijn cijfers te vinden over alle min of meer vaste metingen sinds 2008. Gezien de vele discussies de afgelopen tijd over Europa en de ontwikkelingen in landen die door de eurocrisis getroffen zijn, vergelijken we Nederland dit keer meer dan voorheen met andere Europese landen.

In hoofdstuk 1 behandelen we de belangrijkste ontwikkelingen in de stemming van de afgelopen vier jaar. In hoofdstuk 2 kijken we naar de toekomst: waar maken burgers zich zorgen over en wat zijn de prioriteiten voor de komende jaren. In hoofdstuk 3 behandelen we drie politieke vraagstukken: de multiculturele samenleving, Europese eenwording en inkomensverschillen. Hoofdstuk 4 gaat in op verschillen in opvattingen tussen groepen burgers. Na een terugblik van onze collega's van de onderzoeksbureaus Ferro en Veldkamp op hun focusgroepen van de afgelopen vier jaar pakken we in hoofdstuk 5 alle bevindingen samen en duiden we de stemming in Nederland.

De enquêtegegevens van de eerste kwartaalmeting van 2012 zijn verzameld tussen 3 januari en 30 januari. De focusgroepen vonden plaats op 19 en 24 januari. In deze periode was er in de media veel aandacht voor de eurocrisis en Griekenland.

Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording achterin en in de daar vermelde studies. Daar zijn ook de thema's en extra belichte onderwerpen van de eerdere kwartaalberichten vermeld. Om de kwartaalberichten zelfstandig leesbaar te houden is enige herhaling onvermijdelijk. Naar eerdere berichten (beschikbaar op www.scp.nl) wordt verwezen met de kwartaalopgave (COB 2009|4 etc.).

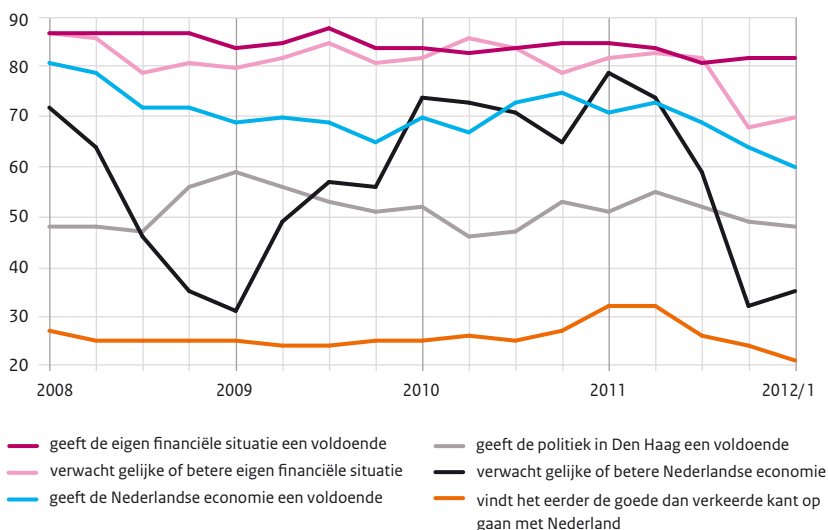
Pessimisme over de economie

Vorig kwartaal zagen we een sterke toename in het pessimisme over de Nederlandse economie en een geringer, maar in vergelijking met de stabiliteit in de jaren ervoor toch ook substantieel toenemend, pessimisme over de eigen financiële situatie. In figuur 1.1 zien we op deze punten in het eerste kwartaal van 2012 geen verdere verslechtering.¹

Een voortgaande daling van de stemming sinds het tweede kwartaal van 2011 doet zich wel voor bij de waardering van de economie (nu 60% een voldoende, in het tweede kwartaal van 2011 73%) en in mindere mate de Haagse politiek (nu 48% een voldoende, toen 55%). Ook de opvatting dat het met het land meer de goede dan de verkeerde kant op gaat, wordt negatiever (nu 21%, toen 32%). Begin 2011 leek de stemming juist wat positiever te worden (COB 2011|1: 3-4), maar begin 2012 meten we het laagste niveau van tevredenheid sinds het begin van dit onderzoek in 2008.

De sterke verslechtering van de economische verwachtingen in Nederland in 2011 wordt bevestigd in de Europese cijfers van tabel 1.1 (p. 6). Die toont voor eind 2011 negen landen in een dalende rangorde van negatieve verwachtingen van het verdere verloop van de crisis voor de arbeidsmarkt. In Nederland verwacht 76% dat het ergste nog gaat komen. Dat is vergelijkenderwijs niet uitzonderlijk hoog (in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Griekenland en België is de stemming niet beter), maar een half jaar eerder had in ons land nog maar 39% die verwachting. Met uitzondering

Figuur 1.1 Positieve waarderingen en verwachtingen^a, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

a De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden; de voldoende scores zijn de percentages scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Kernpunten

- Nederlanders zijn somberder over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt. Slechts 21% is daar positief over; een jaar geleden nog 32%. Ook de tevredenheid met de economie en de politiek is sinds vorig jaar gedaald. De economische toekomstverwachtingen daalden vorig kwartaal sterk en blijven dit kwartaal onveranderd: 65% verwacht komend jaar een verslechtering van de economie, 30% een verslechtering van de eigen financiële situatie.
- De somberheid is vooral een gevoel van dreiging, niet een afspiegeling van de huidige eigen situatie. 80% is tevreden met de eigen financiële situatie van dit moment. Tegelijkertijd vindt de helft van de mensen het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst (vorig jaar was dat nog een derde).
- Ook elders in Europa is het maatschappelijk pessimisme toegenomen en maakt men zich zorgen over de richting waarin het land zich ontwikkelt. Relatief gezien neemt Nederland nog altijd een gunstige positie in: Nederlanders zijn meer tevreden met de economie en de democratie dan andere Europeanen.
- In de waardering van de Haagse politiek tekent zich een partijpolitieke tweedeling af: een positief gestemde aanhang van vvd, cda en d66/gL en een negatief gestemde aanhang van PvdA, sp en PVV.

1 Alle indicatoren in deze figuur zijn positief geformuleerd ('gelijk of beter'). 65% verwacht komend jaar een verslechtering van de economie, 30% verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie.

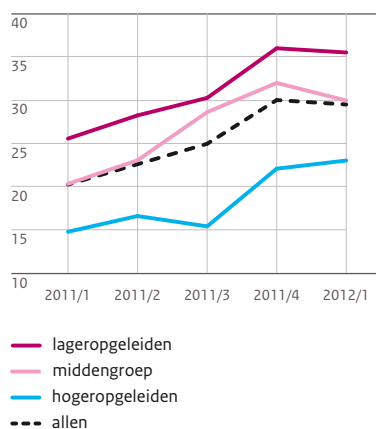
Tabel 1.1 Crisisverwachtingen voor de arbeidsmarkt: het ergste komt nog (-) of het wordt nu beter (+) in negen Europese landen, bevolking van 15+, 2010-2011^a (in procenten)

	mei '10	nov '10	mei '11	nov '11
Verenigd Koninkrijk	- 55	66	61	79
Nederland	+ 39	28	33	16
Frankrijk	- 50	34	39	76
Griekenland	+ 43	57	54	18
België	- 65	57	55	76
Spanje	+ 28	33	35	18
Denemarken	- 75	75	78	76
Polen	+ 22	22	19	21
Duitsland	- 61	46	41	74
	+ 36	51	56	23
	- 60	58	53	70
	+ 37	35	40	25
	- 35	39	29	65
	+ 61	56	68	30
	- 42	44	43	62
	+ 44	43	44	27
	- 60	33	38	61
	+ 31	55	49	24

a 'Sommige analisten zeggen dat de impact van de economische crisis op de arbeidsmarkt zijn hoogtepunt al heeft bereikt en dat de dingen langzamerhand zullen verbeteren; anderen daarentegen zeggen dat het ergste nog moet komen. Welke van de twee meningen benadert het meest die van u?'

Bron: Eurobarometer 73.4, 74.2, 75.3 en 76.3

Figuur 1.2 Instemming met 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst', bevolking van 18+, 2011-2012/1 (in procenten)

Bron: COB 2011/1-2012/1

van Griekenland, waar de stemming bij alle vier de metingen onveranderd negatief blijft, wordt in alle landen eind 2011 meer werkloosheid verwacht, maar de versombering in Nederland wordt alleen geëvenaard in Denemarken.

Tevreden met het nu, maar banger voor de toekomst

Vrijwel onveranderd positief is men in figuur 1.1 over de eigen financiële situatie: meer dan 80% geeft daaraan nog altijd een voldoende. Bezien we in bijlagetabel B1 de ontwikkeling in gemiddelde rapportcijfers, dan is men sinds begin 2008 wel iets ontevredener geworden. In die tabel zijn ook andere rapportcijfers vermeld. De volgorde is sinds 2008 vrijwel onveranderd: de hoogste waardering is er voor de eigen gezondheid en hoofdactiviteit (werk, studie enz.), dan de eigen financiën, de Nederlandse samenleving, het gemeentebestuur, de economie, op iets meer afstand de Haagse politiek en tot slot de Europese politiek. Sinds de eerste helft van 2011 is bij enkele tevredenheidsmaten de tendens eerder dalend, maar grote veranderingen blijven achterwege. Die zijn er wel als mensen naar hun toekomst kijken. Begin 2012 vindt de helft van onze ondervraagden het 'moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst', een jaar eerder was dat een derde (laatste stelling bijlagetabel B5). Toen dacht de helft dat het leven voor de meeste Nederlanders eerder slechter dan beter zou worden, inmiddels is dat twee derde (eerste stelling bijlagetabel B.6). Directer op de eigen persoon betrokken laat figuur 1.2 sinds begin 2011 een forse stijging zien van het aandeel mensen dat instemt met de stelling dat ze weinig grip op hun toekomst hebben (van 20 naar 30%).

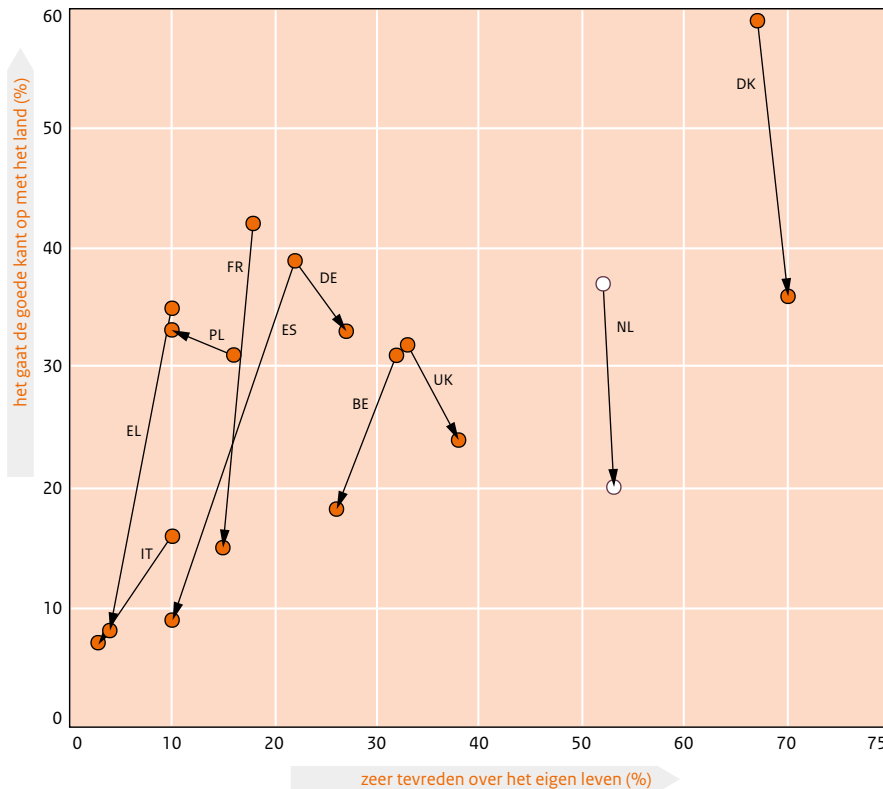
Het gevoel grip te hebben op het eigen leven verschilt sterk tussen lager- en hogeropgeleiden en dat is ook niet verwonderlijk want de vraag appelleert aan een gevoel van *mastery*, dat vaker bij hogeropgeleiden voorkomt (zie ook hoofdstuk 4). We hebben dit kwartaal een aantal mensen gevraagd hun reactie op de stelling toe te lichten. Dan blijkt dat ze niet zozeer de factoren die op de toekomst van invloed zijn verschillend waarderen maar verschillende soorten argumenten gebruiken. Wie wel grip op de toekomst denkt te hebben benadrukt vaak dat omstandigheden slechts van beperkte invloed zijn en dat het uiteindelijk een kwestie is van eigen keuzen. Wie geen grip denkt te hebben, benadrukt juist de (ongunstige) omstandigheden: sombere economische vooruitzichten, bezuinigingen, of ouder worden en minder fit zijn.²

Ook elders in Europa meer maatschappelijk pessimisme

Figuur 1.3 plaatst ontwikkelingen in de stemming in ons land in een breder internationaal en meerjarig perspectief. Voor tien Europese landen zien we de verandering van combinaties van persoonlijke tevredenheid en maatschappelijk optimisme (i.c. vertrouwen in de ontwikkeling in het eigen land) tussen eind 2007 en eind 2011. Zoals we eerder voor een groter aantal landen lieten zien, zijn de nationale niveaus van die tevredenheid en dat maatschappelijk optimisme tamelijk sterk gecorreleerd (COB 2008|1: 11). Nederland is Europees gezien soms wat uitzonderlijk, omdat het optimisme geen gelijke tred houdt met het hoge niveau van persoonlijke tevredenheid. Dat geeft dan steun aan het idee van een

typisch Nederlands ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’-syndroom, maar soms wijkt Nederland ook weinig of niet af van het algemene patroon of zijn er in ieder geval meer uitzonderingen.³

Figuur 1.3 **Tevredenheid met het leven en optimisme over de maatschappij in tien Europese landen, bevolking van 15+, veranderingen van posities tussen eind 2007 en eind 2011**

Bron: EB 68.1 en EB 76.3

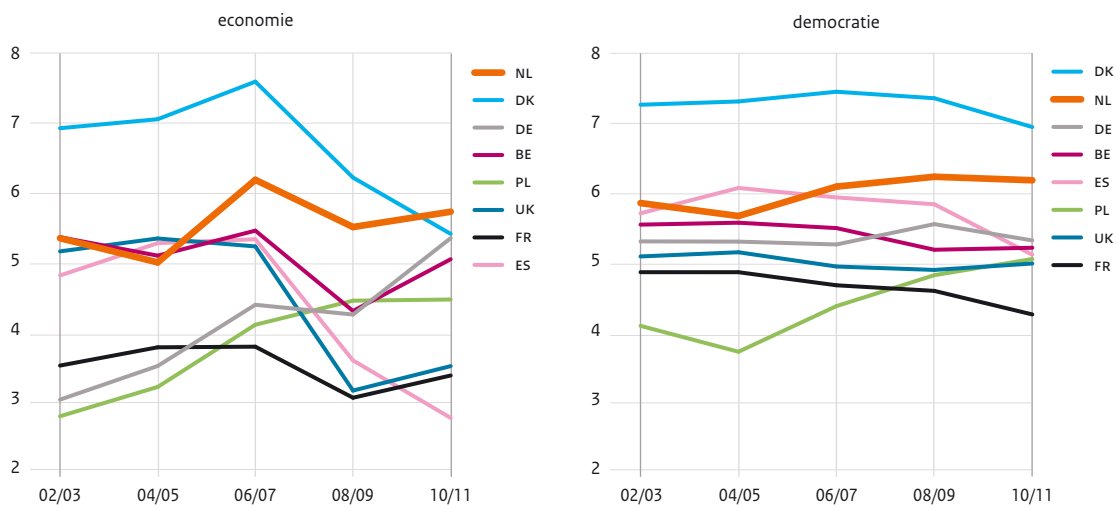
Tussen 2007 en 2011 maken de meeste landen een flinke val in maatschappelijk optimisme, terwijl het niveau van tevredenheid met het eigen leven betrekkelijk stabiel blijft (zie figuur 1.3). In de crisisl landen Griekenland, Spanje en Italië is men wel ontevredener geworden over het eigen leven, maar de vermindering in optimisme over de maatschappij is ook hier veel groter. Alleen Polen biedt een ander beeld: men is niet pessimistischer geworden, maar wel iets ontevredener over het eigen leven.

We houden het Europese perspectief nog even aan en kijken in figuur 1.4 naar de ontwikkeling sinds 2002 in de tevredenheid met de economie en de democratie in acht landen. De tevredenheid met de economie vertoont de grootste veranderingen, en ongetwijfeld zouden metingen begin 2012 opnieuw flinke verschuivingen laten zien. Het meest opvallend in de gepresenteerde periode is wellicht de convergentie van Denemarken en Duitsland: in 2011 beide tussen de 5 en 6, maar komend van respectievelijk een 7 en een 3. Waar de Denen fors negatiever werden,

- 2 Zie ook de toekomstverwachtingen en toelichtingen bij dezelfde vraag in COB2010|4: 21-28. Bij andere vragen is een vergelijkbare asymmetrie van antwoorden te signaleren: mensen hebben vertrouwen omdat dat goed is of omdat ze een positieve instelling hebben en ze hebben geen vertrouwen vanwege slechte ervaringen.
- 3 Zie bijvoorbeeld CPB/SCP, *Europa's welvaart*, Europese verkenning 8, Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau / Centraal Planbureau 2010, p. 11-13. Eind 2011 is dat bijvoorbeeld het geval voor Cyprus en Slowakije, waar een betrekkelijke tevredenheid met het eigen leven gepaard gaat met een zeer gering optimisme over het land.

zijn de Duitsers nu juist veel positiever. Polen is naast Duitsland de enige stijger over de hele periode; in het Verenigd Koninkrijk en Spanje is de tevredenheid duidelijk afgenomen. Nederland toont weinig verandering en staat in 2010/11 bovenaan. Bij de tevredenheid met het functioneren van de democratie moeten we Denemarken wel weer voor laten gaan. Nederland neemt hier betrekkelijk stabiel de tweede plaats in. Spanje is een duidelijke daler, Polen een stijger.

Figuur 1.4 Tevredenheid met de economie en met de democratie in acht Europese landen, bevolking van 15+, 2002-2011 (gemiddelden)^a

a Gemiddelden: 0 = zeer ontevreden, 10 = zeer tevreden.

Bron: NSD (ESS 1-5)

Samenvattend neemt Nederland in Europa nog steeds een gunstige positie in. In ons land blijkt op een kortere termijn de ontevredenheid ook nog niet toe te nemen (figuur 1.1), maar zien we wel een toenemende bezorgdheid over de toekomst. Dat is ook het beeld dat naar voren kwam uit een recente bredere analyse van ‘de sociale staat van Nederland’, waarin hoge niveaus van feitelijk welzijn en tevredenheid tot en met de meest actuele metingen (vaak 2010) werden geconstateerd in combinatie met voorspelbare verslechtingen door de economische crisis en aanstaande bezuinigingen.¹ In hoofdstuk 2 kijken we verder naar de zorgen op dat punt.

Fluctuaties in institutioneel vertrouwen

Figuur 1.5 laat geen verschuivingen zien in het vertrouwen in politieke instituties sinds eind 2011: 51% van de Nederlanders heeft vertrouwen in de regering, 55% in de Tweede Kamer. Bij de instituties bovenin de figuur (rechtspraak, media en grote ondernemingen) is er een terugkeer naar de vertrouwensniveaus van het derde kwartaal van 2011 na de stijgingen in het vierde. Die waren het grootst bij de rechtspraak en de grote ondernemingen. Daar hadden we in het vorige kwartaalbericht geen verklaring voor en die hebben we nog steeds niet. Eerdere omvang-

4 R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.

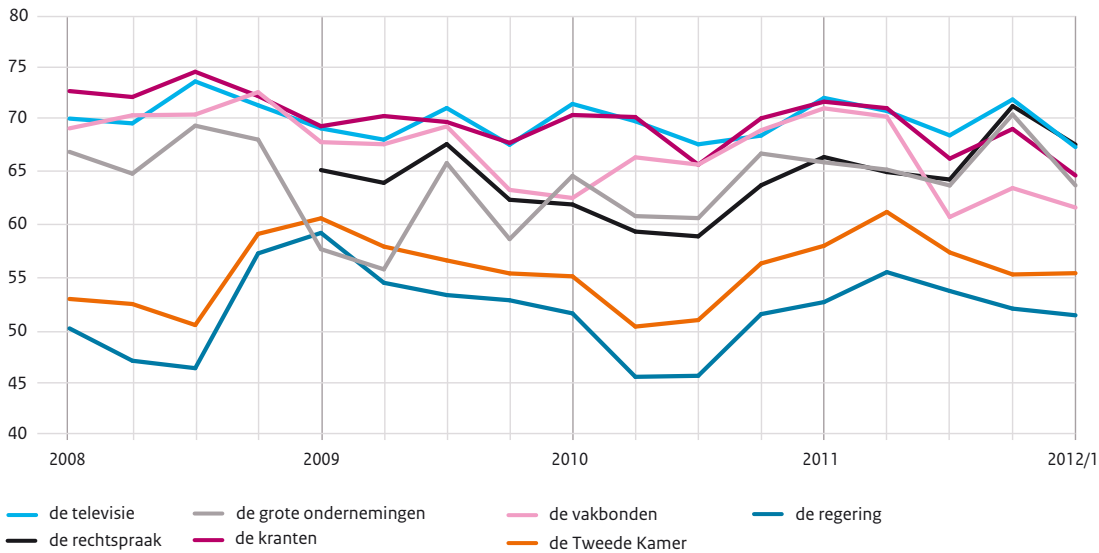
rijkere veranderingen bij het vertrouwen in de grote ondernemingen in 2009 waren wel begrijpelijk gezien het verloop van de financiële crisis en de DSB-affaire (COB 2009|1: 4). Nu zijn er geen opvallende gebeurtenissen die als verklaring voor de hand liggen. Ook niet bij de rechtspraak. Eerder in 2011 was misschien wel een daling in vertrouwen te verwachten geweest vanwege het omstreden proces tegen PvdV-leider Geert Wilders. Dat die daling niet optrad betekent overigens niet dat die rechtszaak geen effect had.⁵

Een stijging of daling hoeft niet één oorzaak te hebben en stabiliteit kan de resultante zijn van ontwikkelingen en gebeurtenissen met tegengestelde effecten. Om beter zicht te krijgen op de overwegingen van mensen hebben we dit kwartaal een deel van de geënquêteerden gevraagd hun vertrouwenscores voor de grote ondernemingen en rechtspraak toe te lichten. Daar komen niet echt nieuwe argumenten uit naar voren vergeleken met eerdere toelichtingsvragen en groepsdiscussies (o.a. COB 2008|1: 23-27). Vaak is er sprake van een algemene indruk van de prestaties of van ergernis over incidenten, soms gaat het specifieker over vertrouwensdimensies, zoals integriteit, goede bedoelingen en responsiviteit. Bij de rechtspraak staan grofweg klachten over gebrekkige prestaties (te lage straffen en vormfouten) bij de lage cijfers tegenover geloof in de onpartijdigheid en deskundigheid van rechters bij de hoge cijfers. Daarnaast zijn er soms (negatieve) persoonlijke ervaringen, maar spraakmakende ‘justitieblunders’ komen nauwelijks aan de orde (een enkeling noemt de vervroegde vrijlating van de bekende crimineel Willem Holleeder; de mogelijke vervolging van rechters vanwege meeneed in de Chipholzaak speelt pas na de enquêteperiode). De argumenten geven ons geen aanwijzingen voor oorzaken van de recente veranderingen van vertrouwen in de rechtspraak. Bij de toelichtingen van hogere cijfers voor het vertrouwen in grote ondernemingen wijst men nu wel vaker op hun crisisbestendigheid (‘die blijven vaak wel staande in een slechte economie’, ‘die hebben meer buffer’, ‘daar ben je op het moment toch meer zeker van je baan dan bij een kleine onderneming’). Dat zou een verklaring kunnen zijn voor een stijging van vertrouwen in deze crisistijd, maar verklaart nog steeds niet de fluctuaties in de afgelopen kwartalen.

In figuur 1.6 bieden we weer enig Europees en langetermijnperspectief. Bij het rechtssysteem is sinds 2002 in Denemarken het vertrouwen voortdurend het hoogst van de acht landen. Duitsland en Nederland volgen op ongeveer hetzelfde niveau. Polen sluit de rijen, maar klimt na 2004 omhoog. Het vertrouwen in politici ligt in alle landen voortdurend lager dan het vertrouwen in het rechtssysteem.⁶ De Deense politici scoren het hoogst tot 2008/’9, maar dalen in 2010/’11 tot het niveau van de Nederlandse, die sinds 2004/’5 enige stijging vertonen.⁷ De Belgische politici dalen de afgelopen jaren (niet vreemd gezien de voortdurende politieke crises) en de Poolse hebben zich hersteld van hun val na 2002. De sterkste daling vertonen de Spaanse politici tussen 2008 en 2011. Die verandering zal niet los staan van de grote economische problemen van het land.

- 5 Herhaald onderzoek van Joost van Spanje en Claes de Vreese tijdens en direct na afloop van het proces liet, tot verrassing van ook deze onderzoekers, juist een stijging van het vertrouwen zien bij de mensen die het proces volgden, vooral bij PvdV-stemmers (Nieuwsuur 13 juli 2011).
- 6 Dat komt uit veel metingen naar voren. Bij politieke instituties maakt het veel uit waarnaar precies gevraagd wordt. Neutrale instellingen van de parlementaire democratie (het parlement, in mindere mate de Tweede Kamer, de regering) genieten meer vertrouwen dan instellingen die een politieke kleur hebben (het kabinet) of waarbij het politieke voorop staat (politieke partijen, politici), want de meeste mensen willen wel democratie, maar houden niet van politiek (= gekissebis, conflict, alleen maar gepraat).
- 7 Zoals elders beschreven met meer frequente metingen van de Eurobarometer daalde Nederland qua vertrouwen in Tweede Kamer en regering vanaf het ‘Fortuynjaar’ 2002 enige tijd sterk en was er vanaf 2005 herstel met grote fluctuaties (J. den Ridder en P. Dekker, Het einde van het eerste decennium in perspectief, in: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011, p. 43).

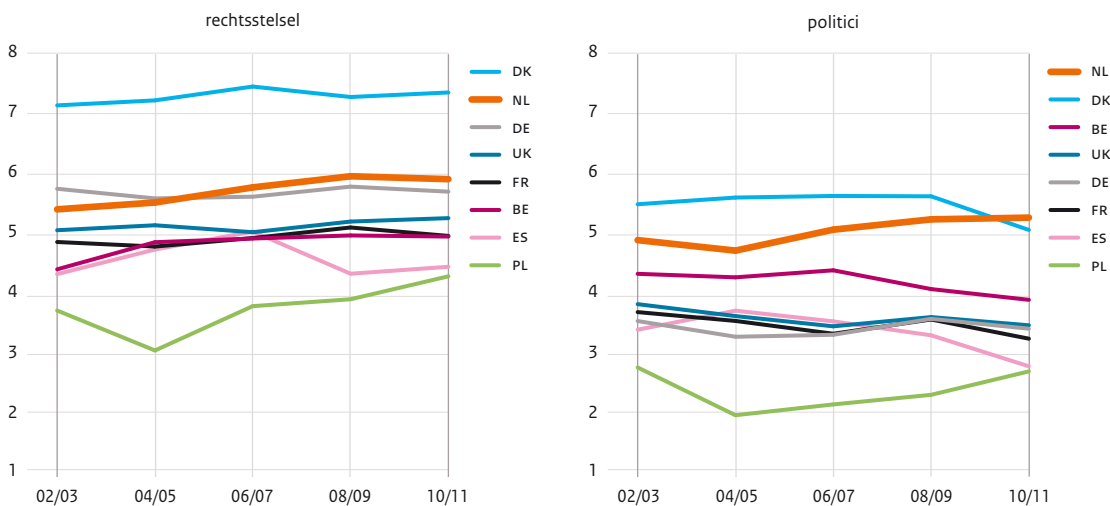
Figuur 1.5 'Voldoende' vertrouwen in zeven instituties,^a bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Figuur 1.6 Vertrouwen in het rechtsstelsel en in politici in acht Europese landen, bevolking van 15+, 2002-2011 (gemiddelden)^a

a Gemiddelden: 0 = helemaal geen vertrouwen, 10 = volledig vertrouwen.

Bron: NSD (ESS 1-5)

Tabel 1.2 biedt nog iets actuelere Europese cijfers voor het vertrouwen in (de belangrijkste Kamer van) het parlement en de regering. De negen landen zijn nu geordend naar afnemend vertrouwen in de volksvertegenwoordiging bij de laatste meting, eind 2011. Denemarken staat bovenaan en Griekenland onderaan, met een ongekend laag vertrou-

wenspercentage voor de regering van 8. Voor Nederland corresponderen de cijfers met de lijnen in figuur 1.5: stelselmatig meer vertrouwen in het parlement dan in de regering en in de eerste maanden van 2011 voor beide meer dan in 2010 en later in 2011. In Denemarken is het vertrouwen in het parlement doorgaans substantieel groter dan in Nederland, terwijl het vertrouwen in de regering meer fluctueert.⁸

Tweedeling in de politieke stemming

Blijven we bij de politiek, maar keren we terug naar Nederland. Zoals gezegd ligt het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering in het eerste kwartaal van 2012 op hetzelfde niveau als eind 2011 en dat komt overeen met begin 2008. In de tussenliggende jaren zijn er hoogtepunten bij de aanpak van de bankencrisis, eind 2008 - begin 2009, en na het aantreden van het kabinet-Rutte, in de eerste helft van 2011. In bijlagentabel B7 is voor de hele periode de instemming met een aantal stellingen over politiek opgenomen. Die suggereren veel stabiliteit en dat komt niet alleen doordat veranderingen op korte termijn de eerste jaren onzichtbaar zijn door de samenvoeging van kwartaalcijfers. Op de korte termijn zien we begin 2012 vergeleken met eind 2011 een iets beter imago voor politici – wat minder afwijzing van het idee dat het om bekwame mensen zou gaan en wat minder instemming met het idee

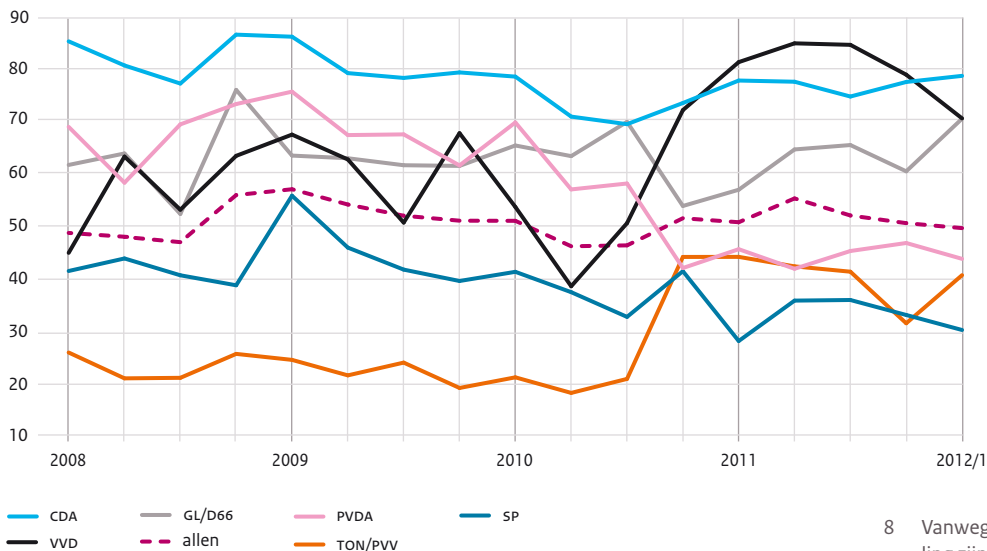
Tabel 1.2 Vertrouwen in parlement (P) en regering (R) in negen Europese landen, bevolking van 15+, 2010-2011^a

		mei '10	nov '10	mei '11	nov '11
Denemarken	P	72	66	66	64
	R	50	39	53	42
Nederland	P	54	55	63	50
	R	47	48	57	45
België	P	28	36	45	42
	R	22	29	39	34
Duitsland	P	39	40	46	42
	R	32	32	40	32
Frankrijk	P	36	28	31	26
	R	25	22	28	21
Polen	P	24	25	26	25
	R	28	29	29	28
Verenigd Koninkrijk	P	24	27	29	24
	R	26	28	32	21
Spanje	P	21	22	21	19
	R	20	21	24	16
Griekenland	P	23	24	17	12
	R	25	21	16	8

a Percentage 'geneigd te vertrouwen'

Bron: Eurobarometer 73.4, 74.2, 75.3 en 76.3

Figuur 1.7 Een positieve houding tegenover de politiek in Den Haag naar partijvoorkeur, bevolking van 18+, 2008-2012 (in procenten)^a

a Weergegeven zijn percentages mensen met dezelfde partijvoorkeur die voor tevredenheid met de Haagse politiek en vertrouwen in Tweede Kamer en in de regering gemiddeld een voldoende geven.

Bron: COB 2008/1-2012/1

8 Vanwege een afwijkende vraagstelling zijn de Nederlandse gegevens van figuur 1.2 en deze tabel niet absoluut vergelijkbaar. Beide laten wel zien dat er binnen een jaar behoorlijke veranderingen kunnen plaatsvinden. Dat noopt tot terughoudendheid bij de signalering van trends op langere termijn op basis van incidentele metingen (een meting enkele maanden eerder of later zou een heel ander jaarcijfer kunnen opleveren) en bij het gebruik van dramatiserende begrippen als 'vertrouwensbreuk' en '-crisis'.

dat ze vaak onbehoorlijk met elkaar omgaan (eind 2011 een populairdere gedachte na het 'doe eens normaal man'-incident tussen de premier en een Kamerlid) – en iets meer twijfel bij het nut van politieke compromissen. Interessanter op de lange termijn is hoe de houding tegenover de politiek verandert tussen groepen met een verschillende partijvoorkeur. Dat laat figuur 1.7 zien met als indicator een 'voldoende' positief gevoel bij de Haagse politiek.⁹

In de figuur is herkenbaar wie een 'kabinetdragende' partij steunt en wie niet: een sterke stijging bij de PvdA en de VVD in de tweede helft van 2011 en een fikse daling bij de PvdA. Sommige partijaanhangen zijn ook altijd positiever gestemd dan andere (CDA versus PvdA).¹⁰ Opvallend is dat de combinatie van de aanhang van de oppositiepartijen D66 en GL dit kwartaal even hoog scoort als de aanhang van de VVD. Dat blijkt bij een nadere inspectie van de cijfers niet te herleiden tot bijzonder hoge scores van alleen D66 en ook niet tot een specifiek hoog vertrouwen in de Tweede Kamer. Alleen GL en uitsluitend vertrouwen in de regering leveren ook bovengemiddelde scores op. Door een combinatie van houdingen tegenover de politiek in het algemeen en partijpolitieke sympathieën en antipathieën voor het kabinet tekent zich zo begin 2012 een tweedeling af van bovengemiddeld positieve CDA-, VVD-, D66- en GL-stemmers versus de bovengemiddeld negatieve stemmers op PvdA, PvdV en SP.

Ondanks de crisis nog veel stabiliteit

Zoals aangegeven in figuur 1.1 is het maatschappelijk pessimisme de afgelopen kwartalen sterk toegenomen. In de antwoorden op onze open enquêtevragen naar problemen in Nederland en naar de redenen waarom men het de verkeerde kant op ziet gaan met het land, komen meer zorgen naar voren over de gevolgen van de economische crisis. Daar gaan we in hoofdstuk 3 verder op in. Daar zullen we ook aan de crisis gerelateerde veranderingen zien in de publieke opinie over Europa. Afgezien van fluctuaties in de stemming rond de Haagse politiek valt dan verder toch vooral de stabiliteit op in de ervaring van het persoonlijk welzijn en in opvattingen over maatschappelijke kwesties. Daar hebben we in dit hoofdstuk niet lang bij stilgestaan, maar stabiliteit is de overwegende indruk uit de tijdreeksen van de vaste metingen van het COB van begin 2008 tot begin 2012 (zie bijlage). In hoofdstuk 5 zullen we de constanten en veranderingen in de publieke opinie verder duiden.

9 De rapportcijfers voor tevredenheid met de Haagse politiek (figuur 1.1) en het vertrouwen in Tweede Kamer en regering (figuur 1.5) laten zich goed combineren in een schaal (alfa 0,90). Vertrouwen in het parlement hangt sterker samen met vertrouwen in de regering dan met de tevredenheid met de Haagse politiek. Dat is opmerkelijk. Bij de regering zou je toch eerder een afwijkend patroon verwachten vanwege partijpolitieke voorkeuren. Blijkbaar weegt het gemeenschappelijke van vertrouwen (en onbekendheid met het verschil tussen Kamer en regering) dan toch zwaarder.

10 In deze periode zit het CDA steeds in het kabinet, maar ook ten tijde van de CDA-loze paarse kabinetten bleef de aanhang van deze partij betrekkelijk positief over de regering.

2 De agenda's van het publiek

In dit hoofdstuk kijken we naar de onderwerpen die burgers aan het hart gaan en hun agendapunten voor de toekomst. Dat doen we op verschillende manieren. Ten eerste staan we stil bij de belangrijkste problemen in Nederland. Ten tweede kijken we naar de prioriteiten voor de toekomst. Op de belangrijkste tien prioriteiten gaan we dieper in: wat is precies het probleem en hoe valt dat volgens burgers op te lossen? In de derde plaats kijken we naar de begroting: waar moet politiek Den Haag vooral aandacht aan besteden? En waaraan juist wat minder? Tot slot staan we stil bij de vraag of iedereen dezelfde agenda heeft en behandelen we de uiteenlopende agenda's van aanhangers van diverse politieke partijen.

Grootste problemen: samenleven en economie

Het nationale probleembesef is sinds 2008 erg constant: dezelfde vijf of zes problemen wisselen elkaar af aan de top van de ranglijst (zie bijlage-tabel B2 voor de volledige ranglijst). De manier waarop we in Nederland samenleven is en blijft het meest genoemde maatschappelijke probleem. In de top zes van belangrijkste problemen staan verder inkomen en economie, politiek en bestuur, criminaliteit en veiligheid, gezondheidszorg en immigratie en integratie.

Hoewel het type onderwerpen dat mensen bezighoudt en de woorden waarin ze die problemen beschrijven heel constant zijn¹, zien we in figuur 2.1 van kwartaal tot kwartaal fluctuaties in de rangorde van belangrijke problemen. De grootste verschuivingen doen zich voor in het thema inkomen en economie en hebben te maken met de economische crisis. Als gevolg van de financiële crisis stijgen eind 2008 de zorgen over de economie sterk (in het derde kwartaal van 2008 is dit thema zelfs even belangrijk als de manier waarop we samenleven). In 2010 en begin 2011 is het thema economie en inkomen weer wat minder urgent, maar vanaf najaar 2011 neemt het belang ervan weer toe. Ook in veel andere Europese landen is de economie op dit moment een van de belangrijkste zorgen (zie figuur 2.2). Opvallend is dat er in veel andere Europese landen naast zorgen over de economie ook zorgen zijn over de werkgelegenheid. In Spanje noemt zelfs 81% werkgelegenheid als belangrijkste nationale probleem (wat niet vreemd is gezien de grote werkloosheid in dat land), maar ook in Denemarken en het Verenigd Koninkrijk maakt nog altijd ongeveer 48% zich hierover zorgen. In Nederland is dat slechts 15% (zie figuur 2.3). Dit patroon zien we al sinds 2008: in veel andere Europese landen maakt men zich zorgen over werkgelegenheid, in Nederland ging het de afgelopen jaren op dat gebied goed en gaan de zorgen over de economie in het algemeen.

Over politiek en bestuur maken mensen zich vooral begin 2008 en medio 2010 veel zorgen. Begin 2008 hebben die zorgen vaak betrekking op 'de film Fitna en het gedoe rondom Wilders' (COB 2008|1: 8). Medio 2010 noemen mensen de ruzie in het kabinet-Balkenende en daarna de lange formatie als belangrijke problemen. Met de komst van het kabinet-Rutte nemen de zorgen over de politiek weer af.

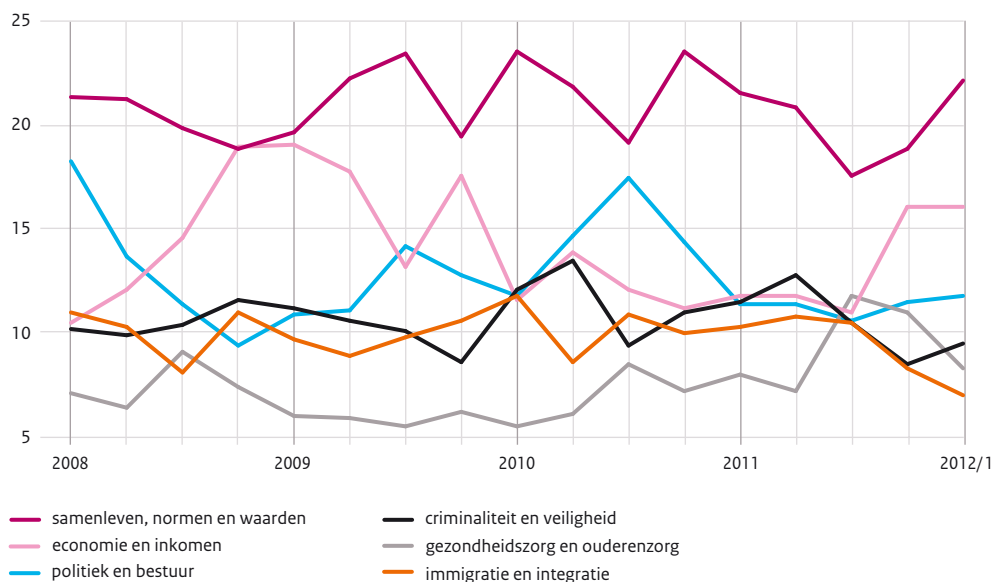
De gezondheidszorg wordt in het derde en vierde kwartaal van 2011 vaker genoemd als belangrijk probleem. Aanleiding voor die stijging waren de discussies over bezuinigingen in de gezondheidszorg, met

Kernpunten

- De manier waarop we samenleven is en blijft het grootste maatschappelijke probleem van Nederland en de belangrijkste prioriteit voor de toekomst. Voor oplossingen kijken mensen niet alleen naar de regering, maar vooral ook naar de samenleving zelf.
- De zorgen over economie en inkomen zijn toegenomen in vergelijking met vorig jaar. Gezondmaking van overheidsfinanciën, vermindering van werkloosheid, stimulering van economische groei, vermindering van armoede en vergroting van inkomenszekerheid zijn volgens de burgers de belangrijkste agendapunten voor de regering.
- Naast economie en inkomen is het behoud van sociale voorzieningen – zoals de gezondheidszorg en de ouderdagsvoorzieningen – een derde belangrijke prioriteit. Nederlanders zijn – zeker vergeleken met andere Europeanen – tevreden over sociale voorzieningen, maar ook vaker erg bezorgd dat kwaliteit, kosten en toegankelijkheid van de ouderdagsvoorzieningen en de gezondheidszorg in de toekomst minder zullen zijn.

¹ Zie COB 2011|1-3 voor een analyse van het woordgebruik bij de verschillende problemen en de ontwikkelingen daarin.

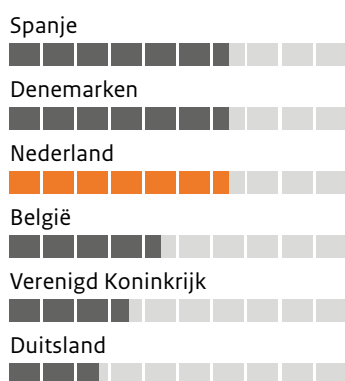
Figuur 2.1 Ontwikkelingen in het maatschappelijk probleembesef^a: de zes belangrijkste categorieën onderwerpen van het eerste kwartaal van 2012, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2012/1

Figuur 2.2 Aandeel dat de economie noemt als belangrijkste probleem in zes EU-landen, bevolking van 15+, 2011 (in procenten)

Bron: EB 76.3 (najaar 2011)

name die op het persoonsgebonden budget. Dit kwartaal daalt de urgentie van dit thema weer iets, maar het wordt wel vaker genoemd dan integratie en immigratie. De bezorgdheid over de gezondheidszorg lijkt overigens iets typisch Nederlands: in andere Europese landen wordt de gezondheidszorg nauwelijks als belangrijk probleem gezien (zie figuur 2.4). Als we de ontwikkeling van de belangrijkste nationale problemen sinds 1994 bekijken aan de hand van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), dan zien we dat de gezondheidszorg in 1994 nog nauwelijks werd genoemd als probleem en dat het thema sinds 1998 hoog op de publieke agenda staat. In 2002 zijn de zorgen over de gezondheidszorg het grootst; daarna neemt de urgentie weer af

Gaat er ook wel wat goed?

Het is gemakkelijker om aan te geven wat er fout gaat in Nederland dan wat er goed gaat. Dat zien we bijvoorbeeld in de groeps gesprekken. Meestal beginnen we die met de vraag welke kant het op gaat in Nederland en dan barsten mensen los met voorbeelden van problemen, ergernissen en zorgen. Dit kwartaal vroegen we mensen als eerste wat er goed gaat in Nederland. Er wordt gezwegen, gegrinnikt, nagedacht. En dan komen er voorzichtig een paar onderwerpen. Hetzelfde zien we in de

enquête. 87% van de mensen kan een probleem noemen, maar slechts 62% brengt een sterk punt naar voren. Sommige respondenten schrikken er zelf van dat zij het zo moeilijk vinden om iets te noemen waar ze trots op zijn:

“Ik gunde me weinig tijd voor de vraag waar ik trots op was in Nederland. Waarschijnlijk was dit de beste vraag omdat ik deze niet kon beantwoorden, best wel schokkend gevoel!”

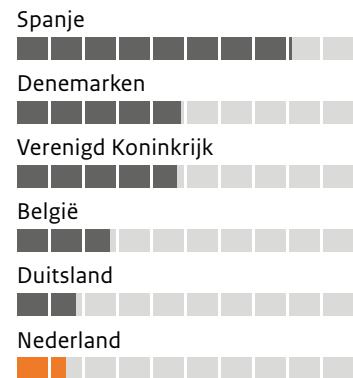
Als men uiteindelijk onderwerpen noemt die goed gaan, dan zijn dat de manier waarop we samenleven, de vrijheid in Nederland, de gezondheidszorg, het sociale stelsel en de economie (zie bijlagetabel B3).

Waarom is het gemakkelijker om dingen te noemen die fout gaan dan dingen die goed gaan in Nederland? Een voor de hand liggende verklaring is dat er weinig goed gaat. Die stelling lijkt moeilijk houdbaar: Nederland is een van de rijkste landen ter wereld, de kwaliteit van leven is hoog en er zijn goede sociale voorzieningen in vergelijking met andere landen.² Daar zijn de meeste Nederlanders het overigens mee eens. Uit de Eurobarometer blijkt dat Nederlanders tevreden zijn over voorzieningen zoals pensioen, gezondheidszorg en werkloosheidsuitkeringen. Cijfers van het European Social Survey (ESS) laten zien dat de tevredenheid met gezondheidszorg en onderwijs sinds 2002 eerder is gestegen dan gedaald. Nederlanders vinden dus niet dat hun land helemaal geen goede kanten heeft. Men is niet alleen erg tevreden met het eigen leven (figuur 1.3) maar doorgaans ook met het voorzieningenniveau. Het lijkt erop dat we ons juist daarom opwinden als het wat minder is en bang zijn dat het wel eens minder kan worden. Nederland staat binnen de EU zowel op de tweede plaats van landen waarin men het meest tevreden is met de gezondheidszorg, als op de tweede plaats van landen waarin met het meest pessimistisch is over de toekomst van de zorg. Datzelfde beeld zien we als het gaat om pensioenvoorzieningen en werkloosheidsuitkeringen: Nederlanders zijn tevreden met het voorzieningenniveau en maken zich grote zorgen over de toekomst.³

De agenda voor de komende jaren: wat moet er gebeuren?

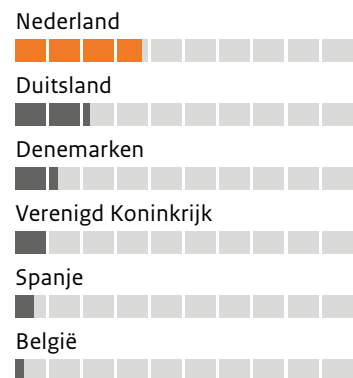
Dat brengt ons bij de agenda voor de komende jaren waarin de dingen waarop we trots zijn behouden moeten blijven en de dingen die fout gaan moeten worden aangepakt. Wat zijn in de ogen van burgers de prioriteiten? We hebben dit kwartaal op twee manieren naar die prioriteiten gevraagd. In de eerste plaats vroegen we mensen in hun eigen woorden maximaal vijf agendapunten voor de regering te noemen. De vijf belangrijkste punten staan in figuur 2.5. Inkomen en economie staat in de ogen van burgers op dit moment bovenaan. Gezondheidszorg, een thema dat in 2010 en 2011 nog op de eerste plaats stond, is gedaald naar de tweede plaats. Andere belangrijke agendapunten voor de regering zijn criminaliteit en veiligheid, immigratie en integratie en onderwijs.

Figuur 2.3 Aandeel dat werkgelegenheid noemt als belangrijkste probleem in zes EU-landen, bevolking van 15+, 2011 (in procenten)

Bron: EB 76.3 (najaar 2011)

Figuur 2.4 Aandeel dat gezondheidszorg noemt als belangrijkste probleem in zes EU-landen, bevolking van 15+, 2011 (in procenten)

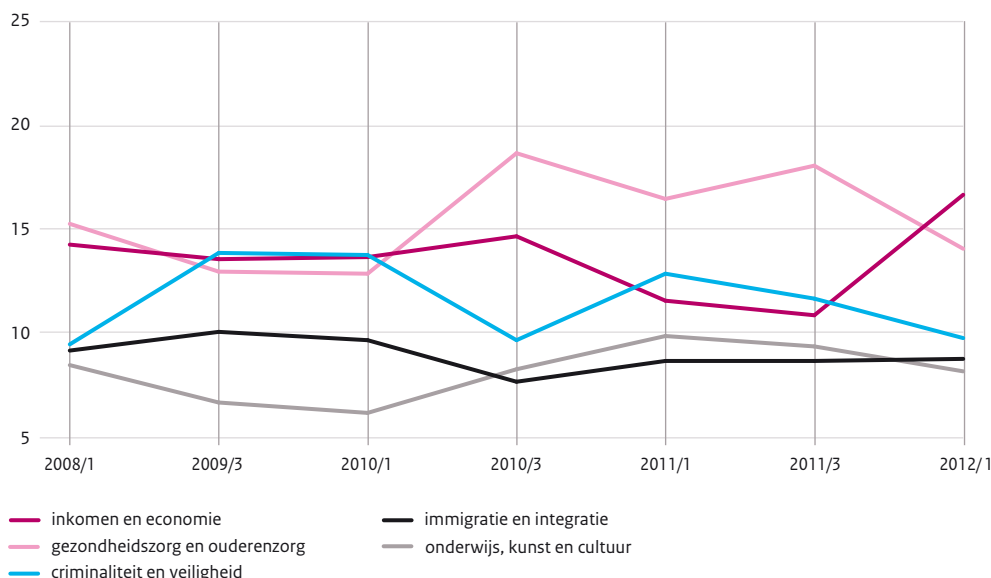

Bron: EB 76.3 (najaar 2011)

2 Zie R. Bijl, Slotbeschouwing: donkere wolken op komst?, in: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De Sociale Staat van Nederland 2011*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011, p. 335.

3 Special EB 370. Het is niet zo dat een hogere tevredenheid altijd gepaard gaat met groter pessimisme. In Luxemburg is men net zo tevreden met het voorzieningenniveau, maar veel minder somber over de toekomst.

Figuur 2.5 Ontwikkelingen in de politieke agenda^a: de vijf belangrijkste categorieën onderwerpen in het eerste kwartaal van 2012, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

a 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden'. Zie toelichting figuur 2.1.

Bron: COB 2008/1-2012/1

In de tweede plaats vroegen we mensen een aantal maatschappelijke vraagstukken te rangschikken naar volgorde van belangrijkheid. Zo ontstaat een lijst met maatschappelijke prioriteiten van de Nederlandse bevolking (zie tabel 2.1).⁴ 'Dat mensen in Nederland verdraagzamer zijn en zich socialer gedragen' staat sinds 2007 in de top drie van prioriteiten. Ook 'dat de oudedagsvoorzieningen in Nederland in de toekomst goed geregeld blijven' staat in de hele periode in de top.⁵ In de lijst van maatschappelijke vraagstukken die we voorleggen staan niet alleen binnenlandse vraagstukken maar ook wereldwijde problemen. 'Dat er minder oorlog en terrorisme is', is een van de internationale onderwerpen waaraan veel belang wordt gehecht. De overige internationale vraagstukken komen vanaf 2010 niet meer terug in de top tien. Dat was in 2007 nog anders, toen er vijf internationale vraagstukken in de top tien stonden. De afgelopen jaren gaat men duidelijk minder belang hechten aan internationale thema's en is men zich meer gaan richten op de problemen in Nederland. De bestrijding van criminaliteit en de verbetering van de gezondheidszorg maken de top vijf van problemen compleet. In de rest van de top tien zien we vooral economische onderwerpen: als gevolg van de crisis is de prioriteit van deze onderwerpen gestegen ten opzichte van het tweede kwartaal van 2011. Het op orde krijgen van overheidsfinanciën is gestegen van de veertiende naar de zesde plaats, het verminderen van de werkloosheid van de twaalfde naar de zevende plaats. Het groeien van de economie steeg van de negende naar de achtste plaats. Het verminderen van armoede en het vergroten van de inkomenszekerheid komen op plaats negen en tien.

4 Zie de Verantwoording achterin voor meer informatie over dit onderzoek. Zie bijlagentabel B8 voor de volledige rangorde van maatschappelijke vraagstukken.

5 Dit kwartaal is het verschil tussen de gemiddelde rangorde van nummer 1 en 2 erg klein: we kunnen eigenlijk stellen dat dit de twee belangrijkste prioriteiten van dit moment zijn.

Tabel 2.1 Top tien van 64 maatschappelijke prioriteiten, 2007-2012,^a (rangordenummers)

	2007/2	2010/3	2011/2	2012/1
dat de mensen in Nederland verdraagzamer zijn en zich socialer gedragen	2	3	1	1
dat de oudedagsvoorzieningen van mensen in Nederland in de toekomst goed geregeld blijven	4	1	2	2
dat er minder oorlog en terrorisme in de wereld is	1	5	4	3
dat er meer wordt gedaan aan de bestrijding van criminaliteit in Nederland	9	4	3	4
dat de gezondheidszorg in Nederland verbetert	7	2	5	5
dat de overheidsfinanciën in Nederland in de toekomst beter op orde zullen zijn	32	9	14	6
dat de werkloosheid in Nederland vermindert	27	10	12	7
dat de economie in Nederland groeit	31	6	9	8
dat er minder armoede in Nederland komt	14	14	7	9
dat we in de toekomst in Nederland meer inkomenszekerheid hebben	34	12	13	10

a Zie Verantwoording achterin. Significante stijgers t.o.v. 2011 zijn groen en de daler is rood.

Bron: Veldkamp/SCP-COB 2011-2012, PBL/Veldkamp 2007-2010

Hoe denken mensen dat deze prioriteiten het beste aan te pakken zijn? En door wie? Voor het vraagstuk dat men de hoogste prioriteit toekeende vroegen we naar de oplossing. Hieronder bespreken we die oplossingen voor de belangrijkste tien prioriteiten in tabel 2.1.

Een verdraagzamer en socialer Nederland begint bij jezelf

Nederlanders maken zich zorgen over de manier waarop we samenleven: het is het belangrijkste probleem en de belangrijkste prioriteit. Mensen maken zich zorgen over groeiende intolerantie en onverdraagzaamheid, gebrek aan respect, asociaal gedrag, verharding en de ik-cultuur. Dat dit probleem zo belangrijk wordt gevonden komt onder andere doordat men het idee heeft dat de verslechterde omgangsvormen en intolerantie nauw samenhangen met andere maatschappelijke problemen. Als Nederlanders verdraagzamer en socialer zouden zijn, dan zou het veiliger zijn op straat, zou er minder criminaliteit zijn en zou iedereen zich rustiger opstellen.

Als we kijken naar wie dit probleem zou moeten oplossen, dan valt op dat burgers niet alleen aan de regering denken. Gevraagd naar de belangrijkste agendapunten voor de regering komt dit thema slechts op de tiende plaats (van de vijftien onderwerpen, zie bijlagetabel B3). Het is dus iets wat de samenleving als geheel moet oppakken en dat begint bij de mensen zelf.

Een eerste oplossing die men noemt is mensen meer bewust maken van hun gedrag en de gevolgen daarvan. Dat kan bijvoorbeeld met campagnes of voorlichting. Een tweede oplossing ligt bij kinderen: die moeten leren hoe ze zich moeten gedragen en dat we in Nederland met elkaar moeten samenleven. Ouderen moeten hun kinderen goed opvoeden en tijd voor hen maken. Daarnaast zou er in het onderwijs aandacht moeten komen voor het belang van goed samenleven en normen en waarden. Een derde oplossing ligt in het goede voorbeeld geven. Dat is iets wat iedereen zelf kan doen: als iedereen zich gedraagt en vriendelijk

is werkt dat aanstekelijk. Ook politici kunnen het goede voorbeeld geven door respectvol met elkaar om te gaan. Een vierde oplossing is strengere straffen. Men heeft het idee dat als de politie meer controleert en harder optreedt mensen zich eerder aan de regels houden en minder snel agressief worden. In de groepsgesprekken komt een vijfde oplossing naar voren: de gemeente kan met kleinschalige initiatieven in buurten of dorpen zorgen dat mensen meer samen doen en daardoor meer verbonden raken, meer begrip voor elkaar krijgen en hun gedrag veranderen.

Oudedagsvoorzieningen ook in de toekomst goed regelen

Toekomstbestendige oudedagsvoorzieningen staan op de tweede plaats van maatschappelijke prioriteiten; in de rangorde van lageropgeleiden zelfs op de eerste plaats. Men vindt dat oudedagsvoorzieningen als AOW en pensioen (maar ook de gezondheidszorg voor ouderen) in de toekomst goed geregeld moeten zijn. Wat betreft het pensioen maken mensen zich zorgen over de stijging van de pensioenleeftijd en de hoogte van het pensioen. Dit onderwerp heeft prioriteit omdat ouderen recht hebben op die voorzieningen na zoveel jaar hard werken en premie betalen, omdat het aantal ouderen in de toekomst alleen nog maar zal stijgen en omdat iedereen er uiteindelijk mee te maken krijgt. Daarnaast zorgt de huidige discussie over oudedagsvoorzieningen voor onzekerheid.

“Ouderen moeten op hun oude dag ook nog kunnen genieten van het leven. Dat het hele leven niet in het teken heeft gestaan van werken, werken en werken.”

Men denkt dat we oudedagsvoorzieningen ook in de toekomst in stand kunnen houden door:

- Pensioenen niet te laten dalen. De meeste mensen schrijven niet op hoe zo'n daling voorkomen kan worden. Sommigen hebben wel een oplossing. Zij denken bijvoorbeeld aan de verhoging van de premies voor de mensen die (nu nog) werken of voor mensen met een hoog inkomen. Ook vinden sommigen dat jongeren eerder dan nu pensioenpremie moeten gaan betalen.
- Strengere controle op pensioenfondsen zodat zij veiliger beleggen, niet meer speculeren met de pensioengelden en geen bonussen en topsalarissen meer uitkeren.
- Nu al korten op de pensioenen van rijke ouderen zodat er later wat over is voor de mensen die nu werken.

Minder oorlog: meer respect begrip voor elkaar

Dat minder oorlog en terrorisme een belangrijke prioriteit is, lijkt evident. Een vreedzame en stabiele wereld staat aan de basis van een prettige samenleving. Veel mensen hebben geen idee hoe deze wenselijke situatie dichterbij te brengen is ('als ik dat wist dan was ik nu wereldberoemd geweest'). Voor anderen is dit vraagstuk een (groter) equivalent van het vraagstuk van een socialer Nederland. Als mensen begrip hebben voor elkaar en elkaar met respect behandelen, zal er minder vaak oorlog zijn. Anderen vinden dat de internationale gemeenschap eerder moet ingrijpen bij een conflict of dat er een eerlijkere verdeling van welvaart of voedsel in de wereld moet zijn.

“Verbeterde communicatie, democratie, respect voor anderen (ras, religie enz.)”

“Meer actie om vrede en veiligheid te bevorderen, niet alleen door de VN en de landen, maar ook door de burgers.”

Minder criminaliteit: strengere straffen en meer politie

Criminaliteit en onveiligheid zijn al enige jaren een belangrijk probleem voor veel Nederlanders en de bestrijding ervan is dan ook een prioriteit voor de maatschappij en de regering. De meest genoemde oplossing om Nederland veiliger te maken is strengere straffen. Daarnaast pleiten veel mensen voor meer politie.

“Zwaardere straffen en meer politie op straat, het invoeren van dorps/wijkagenten, want die weten wat er in een wijk of dorp leeft.”

“Meer politie en zwaardere straffen. Geen strafvermindering bij goed gedrag.”

“Meer blauw op straat, snellere reactie op meldingen en hogere sancties.”

In de open antwoorden in de enquête en in de groepsgesprekken hoorden we de afgelopen jaren veel mensen klagen over te lage straffen in Nederland. Omdat we dan alleen die mensen horen die zich hierover opwinden, stelden we ook een gesloten enquêtevraag. Daaruit blijkt dat 73% van de Nederlanders het eens is met de stelling dat de straffen in Nederland over het algemeen te laag zijn (slechts 10% is het oneens en 17% neemt een neutrale positie in; zie ook bijlagetabel B6). Ook uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) blijkt dat 86% van de mensen vindt dat er in Nederland harder gestraft moet worden, een aandeel dat sinds 2002 stabiel is.⁶

Bezorgdheid over kosten, kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg

Nederlanders zijn – zeker in vergelijking met andere Europeanen – tevreden over de gezondheidszorg. Op een schaal van -10 tot +10 geven Nederlanders de gezondheidszorg in ons land een 5,3. Alleen de Belgen zijn meer tevreden.⁷ De zorg wordt ook gezien als een van de sterke punten van Nederland: men is blij met de goede en toegankelijke zorg. Uit het feit dat de gezondheidszorg bovenaan de lijst met problemen en prioriteiten voor de toekomst staat, blijkt dat Nederlanders dit thema – ondanks die relatieve tevredenheid – heel belangrijk vinden en zich grote zorgen maken over de toekomst. Men vreest dat de kosten van de zorg in de toekomst stijgen en dat daarmee de kwaliteit en toegankelijkheid onder druk komen te staan. Men verwacht dat vooral mensen met minder geld, ouderen, chronisch zieken en gehandicapten het moeilijker krijgen.⁸

“Er zijn te veel ouderen die maar met mate worden voorzien van goede zorg of hulpmiddelen. Voor velen is de zorg momenteel te duur. Men gaat niet zo snel meer naar een arts of tandarts uit angst voor de rekening.”

“Ik vind dat ons gezondheidsstelsel steeds slechter wordt door alle bezuinigingen. Als persoon ga je nu minder snel naar een specialist omdat je buiten dat je al zorggeld betaalt ook nog een flinke eigen bijdrage moet betalen. Het lijkt mij dat daardoor ons zorgstelsel alleen

6 Burgers lijken dus eensgezind over strengere straffen in het algemeen, maar als hun wordt gevraagd te reageren op specifieke delicten is er minder eensgezindheid over de gewenste strafmaat. Zie S. Ruiter, J. Tolsma, M. de Hoon, H. Elfers en P. van der Laan, *De burger als rechter. Een onderzoek naar geprefereerde sancties voor misdrijven in Nederland*, Den Haag, Boom Lemma uitgevers, 2011.

7 Special EB 370, p. 72.

8 In 2002 leken de klachten over de gezondheidszorg vooral betrekking te hebben op te lange wachtlijsten. Dat punt wordt nu nog slechts sporadisch genoemd.

maar duurder word i.p.v. goedkoper want mensen gaan nu (te) laat naar een arts.”

De meest genoemde oplossing om de gezondheidszorg te verbeteren is betalen naar draagkracht: mensen met een hoger inkomen betalen wat meer en mensen met een laag inkomen wat minder. Dat voorkomt dat mensen de zorg gaan mijden omdat die te duur is. Daarnaast denkt men dat er geld uitgespaard kan worden in de zorg, bijvoorbeeld door specialisten minder te laten verdienen, minder managers aan te nemen en efficiënter te werken. De zorg kan verder worden verbeterd door meer personeel aan te nemen (dat wil zeggen personeel aan het bed, niet achter het bureau) of meer onderzoek te doen. Een enkeling denkt dat de gezondheidszorg verbetert als de marktwerking wordt teruggedraaid. Sommigen vinden dat Nederlanders gezonder moeten leven en dat de overheid hierover meer voorlichting zou moeten geven.

Sociaaleconomische kwesties belangrijker, maar burgers weten ook geen oplossingen

In de tweede helft van de top tien van prioriteiten staan vijf sociaaleconomische onderwerpen. Door de economische crisis is de urgentie van deze onderwerpen sinds 2007 sterk toegenomen. Het belang van het aanpakken van de overheidsfinanciën en de werkeloosheid is het afgelopen jaar nog verder toegenomen. Om de overheidsfinanciën op orde te brengen vinden veel mensen dat Nederland minder geld moet uitgeven aan het buitenland (al zijn er ook mensen die het hiermee juist oneens zijn), moet de overheid efficiënter met haar geld omgaan, zouden de salarissen in de publieke sector omlaag moeten en moet er bezuinigd worden (al zeggen mensen er niet bij waarop dan). Voor de andere sociaaleconomische onderwerpen geldt dat de meeste mensen niet weten hoe deze doelen dichterbij gebracht moeten worden: dat is aan politici en experts.

Waarom moet de politiek meer of minder geld uitgeven?

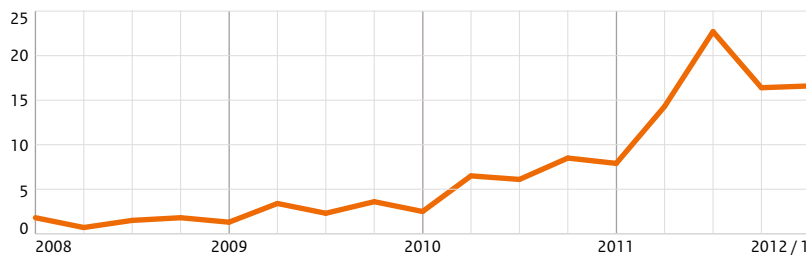
Een andere manier om de prioriteiten van burgers in beeld te brengen is nagaan waaraan men vindt dat de politiek meer of juist minder geld zou moeten besteden. Hoewel een meerderheid van mening is dat bezuinigingen noodzakelijk zijn (zie tekstkader), valt het mensen toch vaak moeilijk om aan te geven waar het dan minder kan. Men verwacht veel van minder bureaucratie en andere 'efficiencywinst' (COB 2010|4: 15). Als we mensen vragen waaraan ze op een denkbeeldige rijksbegroting meer en minder geld zouden willen uitgeven, komen ze tot meer uitgaven, zij het eind 2011 (toen we de vraag voor het laatst voorlegden) minder dan in voorafgaande jaren (zie COB 2011|4: 9-12).⁹

9 De gemiddelde gewenste uitgavenverandering was begin 2008 +20, eind 2011 was dat +11. Het aandeel mensen dat extra geld wil uittrekken om de staatsschuld te verminderen nam ook toe (van 17% begin 2008 naar 24% eind 2011). Het verminderen van de staatsschuld is vooral populair bij aanhangers van de vvd (44%) en in mindere mate de pvv (29%); bij de andere partijen in tabel 2.3 ligt het percentage rond de 20.

Bezuinigen

Sinds het begin van de financiële crisis, eind 2008, wordt er in de politiek volop gepraat over bezuinigen. Eind 2010 zien we dat de bezuinigingen voor het eerst worden genoemd als belangrijk probleem (zie figuur 2.6) en in de groeps gesprekken lijkt dan ook het besef door te dringen dat het – destijds nieuwe – kabinet moet bezuinigen (COB 2010|4: 19-20). In de zomer van 2011 worden de zorgen over bezuinigingen groter. Men name discussies over bezuinigingen in de gezondheidszorg (in de psychiatrische zorg en op het persoonsgebonden budget) en het onderwijs (op studenten en het speciaal onderwijs) zorgen voor een stijging van het aantal keer dat bezuinigingen worden genoemd als belangrijkste probleem.

Figuur 2.6 Spontane verwijzingen naar bezuinigingen als gevraagd wordt naar de stand van zaken in Nederland, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)^a

a Aandeel van alle respondenten dat bij de belangrijkste problemen en de motivering van hoe het gaat met Nederland iets noemt met *bezuin*.

Bron: COB 2008/1-2012/1

De meeste mensen vinden bezuinigen noodzakelijk: dit kwartaal is 58% van de mensen het eens met de stelling dat er moet worden bezuinigd in Nederland (10% oneens, 32% neutraal). Dit is wel een daling ten opzichte van vorig kwartaal, toen 63% bezuinigen nodig vond. Het aandeel mensen dat zich persoonlijk zorgen maakt over de geplande bezuinigingen is juist iets gedaald van 33 naar 27%. De bezorgdheid over de bezuinigingen betreft niet alleen de persoonlijke gevolgen, maar ook die voor de samenleving als geheel. Men heeft het gevoel dat er op de verkeerde dingen wordt bezuinigd, dat de bezuinigingen de economie niet uit het slop zullen helpen en dat vooral de zwakkeren in de samenleving de dupe zijn.

“Idiote bezuinigingen zoals op het – passend - onderwijs ten opzichte van het in stand houden van bonussen, hypotheekrenteaftrek voor miljonairs.”

“De bezuinigingen treffen te veel mensen die van weinig geld rond moeten komen. Er komen steeds meer voedselbanken bij.”

“Door bezuinigingen worden de minderbedeelden uitgesloten van bepaalde dingen zoals extra aanvullende verzekeringen, bepaalde hulpverlening, eigen vervoer e. d. Daardoor wordt het verschil tussen arm en rijk steeds groter (letterlijk te zien aan bijvoorbeeld het gebit).”

“Als er wordt bezuinigd zijn vaak de mensen in de onderlaag de pineut, terwijl de mensen met een hoger inkomen ontzien worden.”
Een kleinere groep mensen is juist voorstander van bezuinigen. Zij vinden dat noodzakelijk om de overheidsfinanciën weer op orde te krijgen en uit de crisis te komen.

“Ondanks de recessie en economisch zwakke en financieel zware tijden, wordt er mijns inziens duidelijk ingezet op bezuinigingen en zinvolle herbesteding van de overheidsgelden, om uiteindelijk beter uit de strijd te komen.”

“Het wordt nu zwaar voor de mensen in Nederland en de rest, maar zonder al die bezuinigingen komen we er niet uit. Het is meestal pieken en dalen en ik denk dat er weer een piek komt.”

Bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking en defensie, meer geld naar zorg, onderwijs en werkgelegenheid

Posten waar men over het algemeen meer geld aan wil uitgeven zijn onderwijs, gezondheidszorg en veiligheid, werkgelegenheid en armoedebestrijding. Aan militaire missies, ontwikkelingssamenwerking, integratie en kunst en cultuur wil men gemiddeld juist minder uitgeven.

Tabel 2.2 Prioriteiten en posterioriteiten in overheidsuitgaven^a, bevolking van 18+, 2008-2011 (gemiddelde waarden)^b

	2008/1	2008/4	2009/4	2010/4	2011/4
verbeteren van het onderwijs	59	53	49	48	49
vergroten van de werkgelegenheid	38	37	46	45	47
verbeteren van de (gezondheids)zorg	55	56	49	46	47
verbeteren van de veiligheid op straat	45	47	41	43	38
bestrijden van armoede in Nederland	41	40	36	33	37
stimuleren onderzoek en technologie	27	25	24	25	25
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	46	41	30	25	22
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	27	27	22	16	14
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	20	17	13	15	12
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	17	13	11	7	8
verminderen van de staatsschuld	-4	1	3	7	3
bijdragen aan aanpak internationale milieuproblemen en klimaat	6	6	4	-6	-6
verbeteren van het dierenwelzijn	-2	1	-4	-3	-6
(bezuinigen) ^c	(-24)	(-17)	(-10)	(-4)	(-9)
verbeteren van de integratie van minderheden	-1	-5	-14	-19	-16
stimuleren van kunst en cultuur	-16	-22	-23	-24	-17
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-12	-13	-21	-27	-26
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-36	-36	-41	-41	-44

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?'

b De antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: veel minder = -100, minder = -50, zoals nu (en 'ik weet het niet') = 0, meer = 50 en veel meer = 100. De uitgavencategorieën staan in dezelfde volgorde als in 2011.

c Bezuinigen is geen voorgelegde post, maar de resultante van 'het verminderen van staatsschuld' minus de gemiddelde waarde van de andere voorkeuren.

Bron: COB 2008/1 en 4, 2009/4, 2010/4, 2011/4

De agenda's van diverse kiezersgroepen

In de politiek lijkt men het erover eens dat we de komende jaren moeten bezuinigen, maar niet over de vraag hoeveel en waarop. Politieke partijen denken verschillend over wat de belangrijkste problemen zijn, wat hoog op de agenda zou moeten staan en waar meer of juist minder geld naar toe zou moeten. Maar hoe zit dat met hun aanhangers? Zijn zij eensgezind over de problemen en prioriteiten of hebben ze juist verschillende agenda's?

Criminaliteit en veiligheid vaker een probleem voor rechtse kiezers

Hoewel bij alle kiezers grosso modo dezelfde onderwerpen bovenaan de ranglijst van problemen staan, onderscheiden aanhangers van verschillende partijen zich wel duidelijk (zie tabel 2.3 en 2.4). Het meest afwijkend zijn de aanhangers van de PVV. Immigratie en integratie is voor hen verreweg het belangrijkste probleem en agendapunt voor de regering. Bij de aanhangers van andere partijen staat dit onderwerp pas op de vijfde plaats of lager. De manier waarop we samenleven wordt door PVV'ers aanzienlijk minder vaak als belangrijkste probleem genoemd, terwijl het voor de rest van de kiezers vaak het belangrijkste probleem is. Kiezers van CDA, VVD en PVV vinden criminaliteit en veiligheid vaker

Tabel 2.3 Top vijf maatschappelijke problemen naar partijvoorkeur (tussen haakjes % probleembesef; zie figuur 2.1)

	SP	PVDA	D66/GL	CDA	VVD	PVV
1	inkomen en economie (19)	samenleven (21)	samenleven (26)	samenleven (22)	samenleven (20)	immigratie en integratie (19)
2	samenleven (17)	politiek (16)	politiek (15)	inkomen en economie (13)	criminaliteit en veiligheid (14)	inkomen en economie (16)
3	gezondheidszorg (13)	inkomen en economie (14)	inkomen en economie (11)	criminaliteit en veiligheid (11)	inkomen en economie (13)	criminaliteit en veiligheid (14)
4	politiek (13)	gezondheidszorg (13)	gezondheidszorg (8)	gezondheidszorg (11)	politiek (10)	samenleven (9)
5	criminaliteit en veiligheid (7)	immigratie en integratie (7)	immigratie en integratie (7)	politiek (10)	immigratie en integratie (9)	politiek (9)

Bron: COB 2011/3-2012/1

Tabel 2.4 Top vijf agendapunten voor de regering naar partijvoorkeur (tussen haakjes % van de agenda; zie figuur 2.5)

	SP	PVDA	D66/GL	CDA	VVD	PVV
1	gezondheidszorg (18)	gezondheidszorg (20)	onderwijs (16)	gezondheidszorg (19)	criminaliteit en veiligheid (16)	immigratie en integratie (19)
2	inkomen en economie (17)	inkomen en economie (14)	gezondheidszorg (14)	inkomen en economie (14)	inkomen en economie (13)	criminaliteit en veiligheid (17)
3	onderwijs (8)	criminaliteit en veiligheid (9)	inkomen en economie (11)	criminaliteit en veiligheid (10)	gezondheidszorg (11)	inkomen en economie (12)
4	criminaliteit en veiligheid (8)	onderwijs (9)	politiek (7)	sociale zekerheid (9)	immigratie en integratie (11)	gezondheidszorg (11)
5	sociale zekerheid (8)	immigratie en integratie (8)	natuur en milieu (7)	onderwijs (8)	onderwijs (8)	internationale positie NL/EU (10)

Bron: COB 2011/3 en 2012/1

een probleem dan kiezers van PvdA, D66, GL en SP. De gezondheidszorg is voor kiezers van VVD en PVV relatief minder belangrijk. SP'ers vinden inkomen en economie het grootste probleem. Kiezers van PvdA, D66 en GL vinden op dit moment de politiek vaker een probleem. Bij de agenda voor de regering valt verder op dat aanhangers van D66 en GL meer belang hechten aan onderwijs. Bij de aanhang van de PVV staat de internationale positie van Nederland (in dit geval: minder geld geven aan de EU) op de vijfde plaats in de rangorde.

Tabel 2.5 Top zeven hogere uitgaven naar partijvoorkeur (= > 25; tussen haakjes gemiddelde voorkeur; zie tabel 2.2)

	SP	PVDA	D66/GL	CDA	VVD	PVV
1	zorg (55)	onderwijs (47)	onderwijs (60)	onderwijs (44)	onderwijs (51)	veiligheid op straat (55)
2	werkgelegenheid (54)	werkgelegenheid (47)	werkgelegenheid (42)	werkgelegenheid (41)	werkgelegenheid (45)	werkgelegenheid (54)
3	onderwijs (53)	zorg (45)	zorg (40)	veiligheid op straat (40)	veiligheid op straat (43)	zorg (52)
4	armoede in NL (50)	armoede in NL (40)	onderzoek en technologie (39)	zorg (39)	onderzoek en technologie (36)	onderwijs (45)
5	veiligheid op straat (42)	veiligheid op straat (35)	armoede in NL (29)	onderzoek en technologie (29)	mobiliteit (31)	armoede in NL (39)
6	mobiliteit (27)			armoede in NL (25)		mobiliteit (31)
7				terrorisme (25)		

Bron: COB 2010/4 en 2011/4

Tabel 2.6 Top vijf lagere uitgaven naar partijvoorkeur (= < 25; tussen haakjes gemiddelde voorkeur; zie tabel 2.2)

	SP	PVDA	D66/GL	CDA	VVD	PVV
1	militaire missies (-55)	militaire missies (-45)	militaire missies (-41)	militaire missies (-28)	ontwikkelingshulp (-45)	ontwikkelingshulp (-63)
2					militaire missies (-39)	integratie minderheden (-57)
3					kunst en cultuur (-34)	militaire missies (-56)
4						kunst en cultuur (-49)
5						internationaal milieu (-27)

Bron: COB 2010/4 en 2011/4

pvv'ers: integratie is een groot probleem, maar er moet minder geld heen

Bij de begrotingsvoorkeuren van tabel 2.2 geven we geen top vijf, maar kijken we alleen naar de beleidsterreinen waaraan men veel meer wil uitgeven (waarden groter dan 25) en terreinen waaraan men veel minder wil besteden (waarden kleiner dan -25). Aanhangers van de pvv zijn het meest uitgesproken in hun voorkeuren: er zijn terreinen waaraan zij veel meer dan gemiddeld willen besteden (zoals veiligheid op straat en werkgelegenheid) en er zijn terreinen waarop zij fors meer willen bezuinigen dan de rest van de bevolking (zoals ontwikkelingshulp en integratie). Dat laatste is opvallend. Als mensen onderwerpen zoals gezondheidszorg en onderwijs belangrijk vinden willen ze ook dat de overheid er meer geld aan uitgeeft. Aanhangers van de pvv zien immigratie en integratie als het belangrijkste probleem en agendapunt, maar willen juist fors minder uitgeven aan het verbeteren van de integratie. Zij houden minderheden vermoedelijk zelf verantwoordelijk voor die integratie en vinden niet dat die voor rekening van de overheid moet komen.

Onderwijs is voor aanhangers van D66/GL erg belangrijk: ze willen er veel geld aan uitgeven in vergelijking met andere partijen. Veiligheid is voor hen relatief minder belangrijk. Voor aanhangers van de sp is gezondheidszorg belangrijk. pvv'ers hechten veel waarde aan extra uitgaven voor de veiligheid op straat. Iedereen wil minder geld uitgeven aan militaire missies, maar niet alle kiezersgroepen zijn hierin even rigoureu. Aanhangers van CDA en VVD zijn in vergelijking met kiezers van andere partijen terughoudend met bezuinigen op militaire missies. Op kunst en cultuur en ontwikkelingshulp mag van vvd'ers juist vaker worden bezuinigd.

Kernpunten

- Een aanzienlijke groep Nederlanders is ontevreden over de multiculturele samenleving: 64% vindt dat migranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur; bijna de helft vindt dat zoveel mogelijk asielzoekers moeten worden teruggestuurd. Tegelijkertijd vindt 42% dat de aanwezigheid van verschillende culturen een winst is voor onze samenleving (26% is het hiermee oneens).
- Er zijn meer Nederlanders die het lidmaatschap van de Europese Unie (EU) steunen (45%) dan die het afwijzen (20%). Ondanks deze steun en het besef dat de EU economisch noodzakelijk is, is de stemming over de EU overheersend negatief. Men vindt dat Nederland te veel geld uitgeeft aan de EU, weinig meer te zeggen heeft over het eigen land en zijn eigenheid verliest. De eurocrisis versterkt die gevoelens.
- Het merendeel van de Nederlanders vindt dat de inkomensverschillen kleiner moet worden en het verschil tussen arm en rijk te groot is. De zorgen over de grote kloof tussen arm en rijk zijn het afgelopen jaar toegenomen.

In dit hoofdstuk gaan we in op drie kwesties waar de meningen van Nederlanders over verschillen en ook veel maatschappelijke en politieke discussie over is, te weten de multiculturele samenleving, Europese eenwording en inkomensverschillen.

Al meer dan tien jaar kritisch over de multiculturele samenleving

Sinds de opkomst van Pim Fortuyn eind 2001 staat de multiculturele samenleving volop in de publieke aandacht. Het succes van de LPF werd in 2002 door sommige kranten uitgelegd als een 'verrechtsing' van de publieke opinie.¹ Het beeld bestond dat Nederland in de jaren negentig nog heel tolerant was en dat burgers aan het begin van het nieuwe millennium plots zeer ontevreden waren over de multiculturele samenleving. Verscheidene onderzoekers hebben de afgelopen jaren al laten zien dat dit beeld niet klopt: het zijn vooral politieke partijen die in 2002 zijn opgeschoven. De opinies van burgers blijken juist behoorlijk constant.² Ook in de jaren negentig was een aanzienlijk deel van de bevolking kritisch over de multiculturele samenleving (zie tabel 3.1 en figuur 3.1). Ook toen vond meer dan 60% dat migranten zich volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur, was bijna de helft van de Nederlanders van mening dat asielzoekers zoveel mogelijk moeten worden teruggestuurd en vond meer dan 40% dat er te veel mensen met een andere nationaliteit in ons land wonen. In het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) stonden zorgen over immigratie al in 1994 bovenaan de lijst met belangrijkste nationale problemen. Uit het onderzoek Sociaal Culturele Ontwikkeling blijkt dat de gevoelens van etnische dreiging tussen 1995 en 2005 wel zijn toegenomen. In 1995 vindt 18% dat de komst van etnische minderheden een bedreiging vormt voor onze eigen cultuur, in 2000 is dat 26% en in 2005 41%.³ Op het punt van culturele bedreiging lijkt de opinie dus wel iets 'verrechtst'. Op de overige punten (immigratie als probleem, integratie van migranten, toelaten van asielzoekers) lijkt er van een stevige verrechtsing van de publieke opinie sinds de jaren negentig geen sprake. Wel zien we dat de onvrede over de multiculturele samenleving tussen 2000 en 2004 op zijn hoogtepunt was en dat de stemming de laatste jaren iets minder negatief geworden is.

Met het COB kunnen we de ontwikkelingen in de opinie tussen 2008 en begin 2012 bekijken (zie tabel 3.2). Ook hier zien we dat een meerderheid van mening is dat Nederland door immigratie en open grenzen te veel van zijn eigenheid dreigt te verliezen (52% is het met deze stelling eens, 27% oneens, 21% neutraal). Deze gevoelens van dreiging worden relatief breed gedeeld, zeker in vergelijking met de twee andere stellingen uit tabel 3.2 Over de vraag of Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen zijn de meningen verdeeld: 38% eens, 35% oneens. De groep die vindt dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder migranten is telkens iets groter dan de groep die het hiermee oneens is. Tegelijkertijd vindt 42% dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor onze samenleving. Kiezers van PVV zijn de meest uitgesproken tegenstanders van de multiculturele samen-

1 Zie de krantenkoppen in het Parool en NRC van 16 mei 2002.

2 J. van Holsteyn, G. Irwin en J. den Ridder, In the eye of the beholder: the perception of the list Pim Fortuyn in the parliamentary elections of May 2002, in: *Acta Politica* 38/1, 2003, p. 38; M. Adriaansen, W. van der Brug en J. van Spanje, De kiezer op drift?, in: K. Brants en P. van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring*, Amsterdam, Het Spinhuis, 2005, p. 239.

3 M. Gijsberts en M. Lubbers, Wederzijdse beeldvorming, in: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2009*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 259-260.

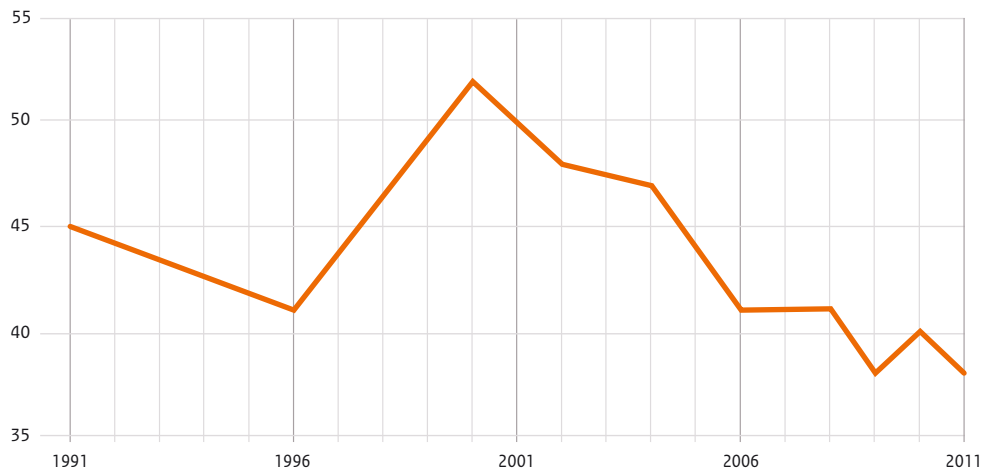
Tabel 3.1 Opvattingen over immigratie en integratie,^a bevolking van 18+, 1994-2010 (in procenten)

	1994	1998	2002	2006	2010
integratie van migranten					
1-3 met behoud van eigen cultuur	19	21	16	15	18
5-7 volledig aanpassen aan Nederlandse cultuur	62	60	68	68	64
toelating asielzoekers					
1-3 meer asielzoekers toelaten	.	23	21	19	20
5-7 zoveel mogelijk asielzoekers terugsturen	.	46	50	50	48

a De vermelde voorkeuren waren de extremen 1 en 7 op een zevenpuntsschaal. De percentages tellen samen met de middenpositie (4) op tot 100.

Bron: SKON (NKO'94-'10; gewogen gegevens)

Figuur 3.1 Vindt dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen, bevolking van 16+, 1991-2011 (in procenten)

Bron: SCP (CV'91 - '10/'11)

Tabel 3.2 Opvattingen over integratie en immigratie, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

	2008	2009	2010	11/1+2	11/3	11/4	12/1
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.'							
(zeer) oneens	31	33	31	34	31	35	35
(zeer) eens	40	39	41	38	39	37	38
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.'							
(zeer) oneens	28	26	28	27	27	26	26
(zeer) eens	39	41	40	43	41	42	42
'Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen.'							
(zeer) oneens	.	.	.	24	26	25	27
(zeer) eens	.	.	.	54	56	53	52

Bron: COB 2008/1-2012/1

leving en wijken daarin behoorlijk af van de rest van de kiezers: 87% vindt dat Nederland een prettiger samenleving zou zijn met minder immigranten, slechts 12% ziet de aanwezigheid van verschillende culturen als winst en 91% is het eens met de stelling dat Nederland zijn eigenheid verliest door immigratie en open grenzen (zie tabel 3.3). Kiezers van D66/GL nemen een totaal tegenovergestelde positie in. Binnen andere partijen zijn de meningen meer verdeeld. Anders dan vaak wordt gedacht zijn ook de kiezers van de SP niet negatiever dan gemiddeld over deze stellingen.

Tabel 3.3 Opvattingen over integratie en immigratie naar partijvoorkeur^a, bevolking van 18+, 2011/3-2012/1 (in procenten)

	allen	SP	PVDA	D66/GL	CDA	VVD	PVV
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen': eens	38	29	20	12	30	44	87
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving': eens	41	50	56	74	39	37	12
'Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen': eens	54	49	40	21	49	57	91

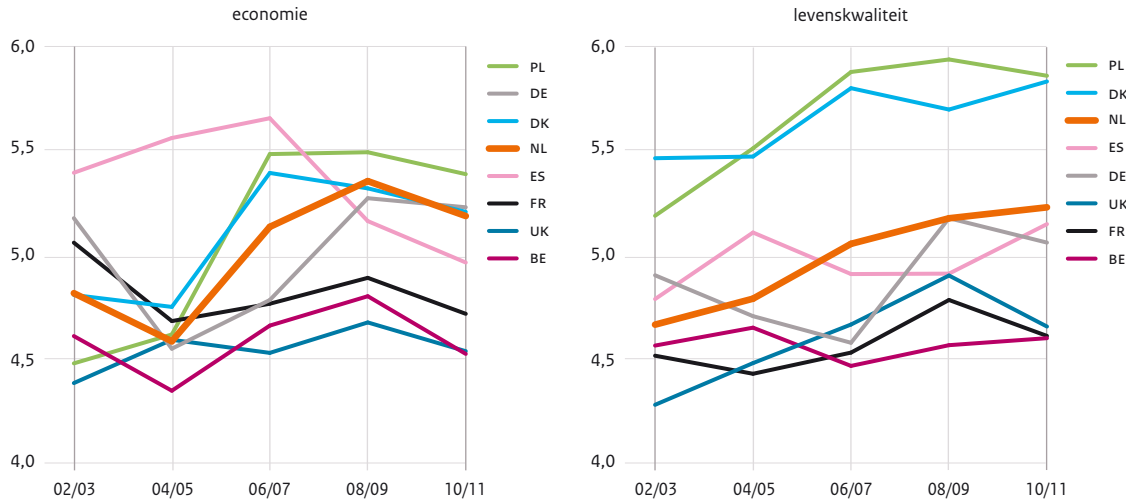
a Voor deze uitsplitsing naar achtergrondkenmerken zijn de laatste drie kwartalen samen genomen.

Bron: COB 2011/3-2012/1

De economische crisis lijkt weinig invloed te hebben op opvattingen over minderheden: de bovenstaande cijfers zijn sinds 2008 niet negatiever geworden. Uit figuur 3.2 blijkt dat Nederlanders in 2010 iets negatiever waren dan in 2008 over de gevolgen van de komst van buitenlanders voor de economie, maar men is nog altijd aanzienlijker positiever dan in 2002. Ook is men in 2010 positiever over de invloed van de komst van buitenlanders op de levenskwaliteit. De cijfers van Spanje suggereren dat er wel een relatie tussen economische ontwikkelingen en opvattingen over minderheden kan bestaan: bij sterk oplopende werkloosheid is men daar de laatste jaren veel negatiever geworden over de invloed van buitenlanders op de economie.

De multiculturele samenleving kan al met al op weinig steun rekenen, al zien we dat de opvattingen de laatste jaren niet negatiever zijn worden en er ook een grote groep mensen is die verschillende culturen ziet als winst voor de samenleving. Het gevoel van bedreiging zien we duidelijk terug als mensen in hun eigen woorden praten over integratie en minderheden. De zorgen over minderheden (in open antwoorden en groepsgesprekken) gaan vaak over onrechtvaardigheid en overlast. Sommige mensen vinden dat allochtonen worden voorgetrokken en eerder toegang krijgen tot voorzieningen dan 'hardwerkende Nederlanders'. Ook is men hard over immigranten die niet werken of crimineel zijn: die moeten terug naar het land van herkomst. Daarnaast maken mensen zich zorgen over criminaliteit en overlast, vaak met name door allochtone jongeren. In de groepsgesprekken valt op dat het taboe op dit onderwerp helemaal is verdwenen. Waar in het verleden mensen nogal omslachtig praatten over 'bepaalde bevolkingsgroepen' worden problemen nu veel directer benoemd. De laatste jaren lijkt er ook een tegenbeweging te ontstaan van mensen die zich juist zorgen maken over toenemende tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen en die pleiten voor meer respect en begrip voor elkaar.

Figuur 3.2 Gevolgen van de komst van buitenlanders voor de economie en de levenskwaliteit in acht landen, bevolking van 15+, 2002-2011 (gemiddelden)^a

a Vindt het in het algemeen slecht (= 0) versus goed (= 10) voor de economie in het land dat er mensen uit andere landen komen wonen; vindt dat het land een slechtere (= 0) versus betere (= 10) plek is geworden omdat er mensen uit andere landen zijn komen wonen (=levenskwaliteit).

Bron: NSD (ESS 1-5)

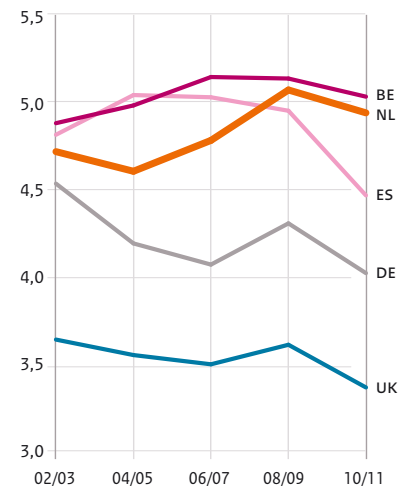
De eurocrisis zet de steun voor de EU verder onder druk

Het vraagstuk van Europese eenwording is een belangrijk politiek strijdpunt dat door de aanhoudende eurocrisis zelfs nog aan belang lijkt te hebben gewonnen. In opinieonderzoek staat de vraag centraal hoe groot de steun van de bevolking voor de EU is en hoe men over de toekomst van de EU denkt.

Cijfers uit langlopend opinieonderzoek suggereren dat de steun voor de EU in Nederland sinds 2008 op een aantal indicatoren daalt. In de Eurobarometer (EB) wordt elk halfjaar gevraagd of mensen wel of geen vertrouwen hebben in de EU. Dat vertrouwen fluctueert behoorlijk. In 1997, 2003 en 2006 lag het met ongeveer 40% op een dieptepunt, in 2001, 2007 en eind 2008 lag het met ruim 65% juist hoog. Sinds eind 2008 daalt het vertrouwen gestaag. Eind 2011 heeft 42% van de Nederlanders vertrouwen in de EU. Ook het beeld dat Nederlanders van de EU hebben wordt sinds 2008 negatiever. In het najaar van 2011 heeft 31% een positief beeld van de EU (was 52% in het najaar van 2008) en 29% een negatief beeld (was 14% in 2008). In cijfers uit het European Social Survey (ESS) zien we dat het vertrouwen in het Europees parlement tussen 2004 en 2008 stijgt en daarna iets daalt (zie figuur 3.3). Het vertrouwen in het Europees parlement is in vergelijking met andere Europese landen in Nederland relatief hoog.

Met cijfers van het COB kunnen we de ontwikkelingen in de steun voor de EU tussen 2008 en begin 2012 in kaart brengen (zie figuur 3.4). We zien geen afname van de steun voor de EU sinds 2008, maar wel dat de eurocrisis van medio 2011 de steun voor de EU onder druk zet. In de

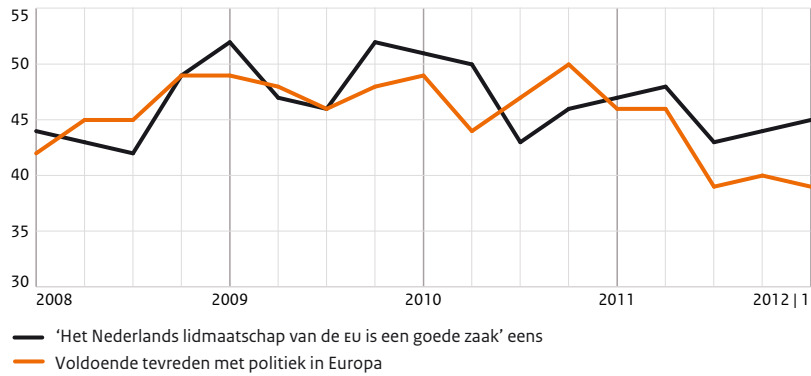
Figuur 3.3 Vertrouwen in het Europees Parlement^a in vijf landen, bevolking van 15+, 2002-2011

a Gemiddelden:
0 = helemaal geen vertrouwen,
10 = volledig vertrouwen.

Bron: NSD (ESS 1-5)

Figuur 3.4 Opvattingen over en tevredenheid met Europa, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

Bron: COB 2008/1-2012/1

hele periode is het aandeel mensen dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt, bijna twee keer zo groot als het aandeel mensen dat dat niet vindt. Als gevolg van de eurocrisis zien we eind 2011 wel een daling van de steun. In de zomer van 2011 daalt het aandeel mensen dat het lidmaatschap een goede zaak vindt van 48 naar 43%. Minder dan de helft van de mensen geeft een voldoende aan de politiek in Europa en ook dat aandeel daalt door de crisis: van 46% in het tweede kwartaal van 2011 naar 39% in het derde kwartaal. Het afgelopen halfjaar verslechtert dat cijfer niet verder.

Hoewel veel mensen de noodzaak van de EU voor de Nederlandse economie inzien en het vrij reizen waarderen, overheersen de negatieve gevoelens. Men ziet de EU als een noodzakelijk kwaad en vindt dat Nederland zijn eigenheid verliest, te veel aan de EU betaalt en te weinig meer te zeggen heeft in eigen land. De eurocrisis versterkt deze gevoelens. De crisis is voor veel mensen het bewijs dat Nederland inderdaad te veel geld aan Europa geeft en moet opdraaien voor wangedrag in andere landen.

De toekomst van de EU is een vraagstuk dat zorgt voor verdeeldheid (zie tabel 3.4). In 1998 is het deel dat vindt dat eenwording verder moet gaan (39%) ongeveer even groot als het deel dat vindt dat eenwording al te ver is gegaan (36%). In de jaren daarna groeit het aantal tegenstanders naar 41% (in 2002) en 55% (in 2006) en is het kamp van tegenstanders duidelijk groter. In 2010 worden de verschillen weer iets kleiner: 46% vindt dat de eenwording al te ver is gegaan, 33% vindt dat de eenwording verder moet gaan. Over het democratisch gehalte van de EU is ook weinig eensgezindheid: najaar 2011 is 47% tevreden over de democratie in de EU en 46% ontevreden.

Tabel 3.4 Opvattingen over Europese eenwording^a, bevolking van 18+, 1994-2010 (in procenten)

	1994	1998	2002	2006	2010
1-3 eenwording moet verder gaan	37	39	34	26	33
5-7 eenwording is al te ver gegaan	31	36	41	55	46

a De vermelde voorkeuren zijn de extremen 1 en 7 op een zevenpuntsschaal. De percentages tellen samen met de middenpositie (4) op tot 100.

Bron: SKON (NKO '94-'10; gewogen gegevens)

Ook over de euro is men verdeeld: 38% vindt het een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro, 34% vindt het een goede zaak. De stemming over de euro is iets minder negatief dan vorig kwartaal. Dat beeld zien we ook in de andere stellingen in tabel 3.5. Het aandeel mensen dat het oneens is met de stelling dat het in de huidige economische crisis goed is dat Nederland de euro heeft, daalde van 32 naar 27%. Een ruime meerderheid (78%) denkt dat we over twee à drie jaar nog steeds met de euro betalen.

Tabel 3.5 Opvattingen over de euro^a, bevolking van 18+, 2009-2012/1 (in procenten)

	2009/1	2011/1	2011/4	2012/1
'Het is een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro'				
(zeer) oneens	35	33	29	34
(zeer) eens	39	42	44	38
'In de huidige economische crisis is het goed dat Nederland de euro heeft.'				
(zeer) oneens	17	27	32	27
(zeer) eens	45	31	25	28
'Hoe groot acht u de kans dat we over 2 à 3 jaar nog steeds met de euro betalen?'				
(zeer) klein	.	6	12	10
(zeer) groot	.	86	76	78

a Oranje cijfers uit het laatste kwartaal wijken significant af van het kwartaal daarvoor.

Bron: COB 2009/1-2012/1

Laten we ook hier weer een Europese vergelijking voor de afgelopen twee jaar bieden. In de Eurobarometer wordt zowel aan inwoners van de eurozone als aan inwoners van de rest van de EU gevraagd wat ze van het 'voorstel' van een monetaire unie met de euro vinden. In tabel 3.6 zijn de negen landen die we in hoofdstuk 1 (tabel 1.1 en 1.2) al vergeleken geordend naar afnemende steun voor dit idee. De drie landen waar de euro niet is ingevoerd sluiten de rij. Het Verenigd Koninkrijk doet dat voortdurend met veel overtuiging. In Nederland is er stelselmatig een ruime meerderheid voor de euro, alleen overtroffen door die in België en, verrassend, eind 2011 ook Griekenland.

Tabel 3.6 Steun voor de euro in negen landen, bevolking van 15+, 2010-2011^a

	mei '10	nov '10	mei '11	nov '11
België	78	79	82	80
Griekenland	64	64	60	75
Nederland	71	76	74	71
Duitsland	62	67	63	66
Frankrijk	65	69	69	63
Spanje	64	62	62	63
Polen	43	47	38	38
Denemarken	42	43	41	29
Verenigd Koninkrijk	19	17	21	15

a Percentage voorstanders van 'een Europese economische en monetaire unie met één munteenheid, de euro'

Bron: Eurobarometer 73.4, 74.2, 75.3 en 76.3

In Nederland lopen de opvattingen over Europa en de euro sterk uiteen tussen bevolkingsgroepen. Hogeropgeleiden zijn meer Europees gezind dan lageropgeleiden (zie tabel 4.3 en COB 2011|4: 14-15). Tabel 3.7 laat grote verschillen tussen partijen zien. Kiezers van de PVV zijn de felste tegenstanders van de EU: 69% van hen vindt het een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro, 20% vindt het lidmaatschap een goede zaak en slechts 17% is tevreden met de politiek in de EU. Ook kiezers van de SP zijn negatiever. Aanhangers van de VVD en met name D66 of GL zijn het meest positief over Europa. Zij benadrukken de economische noodzaak en vinden vaker dat er juist meer samengewerkt moet worden. Er zijn dus ook expliciete voorstanders van verdere Europese integratie.

Tabel 3.7 Opvattingen over de euro, de EU en inkomensverschillen naar partijvoorkeur, bevolking van 18+, 2011/3-2012/1 (in procenten)

	allen ^a	SP	PVDA	D66/GL	CDA	VVD	PVV
'Het is een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro': eens	41	45	32	16	29	26	69
'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak': eens	44	37	56	74	61	57	20
geeft een voldoende voor de politiek in Europa	39	29	47	55	60	48	17
'Het verschil tussen arm en rijk is te groot geworden': eens (cijfers uit 2011/1 en 2012/1)	63	85	78	59	56	29	70

a Voor deze uitsplitsing naar achtergrondkenmerken zijn de laatste drie kwartalen samen genomen. Voor de eerste stelling zijn de laatste twee kwartalen samen genomen.

Bron: COB 2011/3-2012/1

Inkomensverschillen verkleinen

Als derde en laatste strijdpunt bezien we inkomensverschillen. Voor de keuze gesteld tussen het vergroten en verkleinen van verschillen, geeft al decennia een meerderheid de voorkeur aan verkleining. In tabel 3.8 is dat zelfs voortdurend een absolute meerderheid, met uitzondering van 1994. Ook in figuur 3.5 zien we dat begin jaren negentig het aandeel mensen dat de inkomensverschillen te groot vond met 46% relatief laag is. Sindsdien is dat aandeel weer gestegen en sinds eind jaren negentig vindt ongeveer 60% dat de inkomensverschillen te groot zijn.

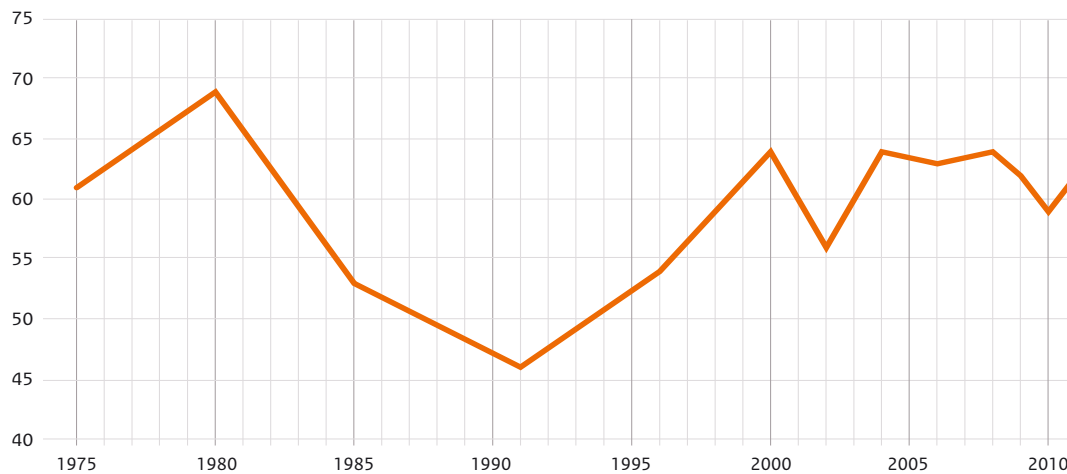
Tabel 3.8 Opvattingen over inkomensverschillen in Nederland^a, bevolking van 18+, 1986-2010 (in procenten)

	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
1-3 verschillen moeten groter	25	21	28	17	15	13	12	14
5-7 verschillen moeten kleiner	60	55	46	60	56	58	68	63

a De vermelde voorkeuren zijn de extremen 1 en 7 op een zevenpuntsschaal. De percentages tellen samen met de middenpositie (4) op tot 100.

Bron: NKO 1986-2010 (gewogen gegevens)

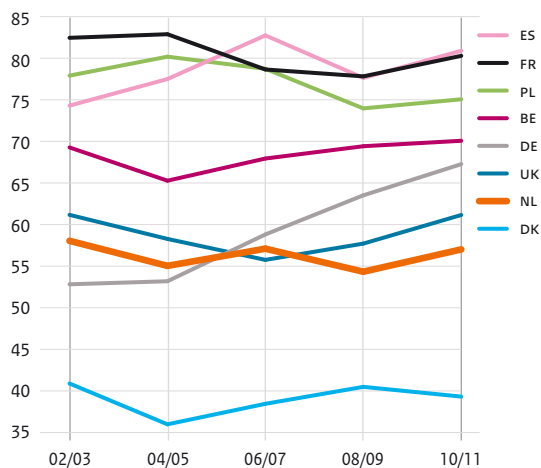
Figuur 3.5 **Vindt de inkomensverschillen te groot, bevolking van 16+, 1975-2011 (in procenten)**

Bron: SCP (cv'75-'10/'11)

Ook hier is het nuttig om de opvattingen in Nederland weer even in Europees perspectief te plaatsen. Zou men op grond van de voorgaande cijferreeksen menen dat Nederlanders bijzonder nivelleringsgezind zijn, in de meeste van onze acht vergelijkingslanden zijn ze dat nog meer. Denemarken is de uitzondering met slechts zo'n 40% steun voor nivellering.⁴

Figuur 3.6 **Steun voor inkomensnivellering^a in acht landen, bevolking van 15+, 2002-2011**

a Percentage (helemaal) eens met 'De overheid zou maatregelen moeten nemen om inkomensverschillen te verminderen' (i.p.v. oneens, neutraal of geen mening).

Bron: NSD (ESS 1-5)

In het COB is begin 2012 65% het eens is met de stelling dat de verschillen tussen arm en rijk in Nederland te groot zijn. Zoals weergegeven in de laatste regel van tabel 3.7, is in alle kiezersgroepen de meerderheid het met deze stelling eens, met uitzondering van de aanhangers van de vvd. Die kijken sterk af: slechts 29% vindt de inkomensverschillen te groot.

4 Ook volgens gegevens van de European Values Study 2008 is van de hier vergeleken landen de steun voor (verdere) inkomensnivellering in Denemarken het geringst: L. Halman, I. Sieben en M. van Zundert, *Atlas of European Values*, Leiden, Brill, 2012, p. 90-91. In andere Scandinavische landen is er meer steun.

Onder aanhangers van de SP (85%) en de PvdA (78%) zien we de meeste instemming.

De instemming met deze stelling is nu iets groter dan in het eerste kwartaal van 2011 (65% versus 60%). In hoofdstuk 2 zagen we al dat de urgentie van inkomensvraagstukken (armoede, inkomenszekerheid) het afgelopen jaar gestegen is in de rangorde van prioriteiten. Ook worden de verschillen tussen arm en rijk nu vaker genoemd als belangrijk probleem. Een deel van de mensen is bezorgd dat de economische crisis en de bezuinigingen vooral ten koste gaan van mensen die het toch al minder goed hebben. Het beeld van 'graaiers' en 'zakkenvullers' in de top van de publieke sector en het bedrijfsleden versterkt het idee dat gewone mensen voor de crisis opdraaien, terwijl anderen steeds meer gaan verdienen.

Scheidslijnen in de Nederlandse politiek

Het vraagstuk van inkomensverschillen hangt van oudsher samen met de economische scheidslijn in de politiek, waar voorstanders van inkomensnivellering tegenover tegenstanders staan. In tabel 3.7 zagen we dat kiezers van SP en PvdA tot de felste voorstanders van nivellering behoren en kiezers van de VVD tot de felste tegenstanders. Politicologen hebben lange tijd de economische scheidslijn beschouwd als de dominante in de Nederlandse politiek. Opvattingen over sociaaleconomische kwesties waren in hoge mate bepalend voor het stemgedrag van Nederlandse kiezers. Sinds 2002 spreken politicologen over een nieuwe, culturele scheidslijn in de Nederlandse politiek: de scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van Europese eenwording en de multiculturele samenleving.⁵ In tabel 3.3 en 3.7 zagen we dat aanhangers van PVV, D66 en GL de meest uitgesproken posities innemen op deze scheidslijn. PVV'ers zijn het meest tegen de Europese eenwording en de multiculturele samenleving, aanhangers van GL en D66 zijn er juist voorstanders van. Kiezers van andere partijen nemen posities in die hier tussenin liggen.

5 Zie onder andere K. Aarts en J. Thomassen, Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006, in: *Acta Politica* 43, 2008, p. 340-401, en R. Andeweg en J. Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen*, Leiden, Leiden University Press, 2011, p. 55.

4 Achter de gemiddelde Nederlander

Hoewel de gemiddelde Nederlander wel bestaat, zowel in de statistiek als bij benadering ook op straat, en hoewel die Nederlander vaak een prima representant is om veranderingen in de publieke opinie te beschrijven (veranderingen in stemming en in voorkeuren treden dikwijls gelijktijdig in de hele bevolking op), is het ook van belang op de verscheidenheid te letten. In dit kwartaalbericht en vele vorige besteedden we al veel aandacht aan verscheidenheid in partijvoorkeur en opleidingsniveau.¹

In dit hoofdstuk introduceren we aan de hand van vragen over vertrouwen een eenvoudige typering van hoe mensen in het leven staan. Vervolgens kijken we hoe die typering in combinatie met andere persoons- en achtergrondkenmerken bijdraagt aan verschillen tussen mensen op enkele kernmetingen in de voorgaande hoofdstukken. Net als in hoofdstuk 3 combineren we gegevens van de tweede helft van 2011 en het eerste kwartaal van 2012 om voldoende respondenten te hebben voor betrouwbare uitspraken.

Tabel 4.1 onderscheidt drie vertrouwenstypen op basis van reacties op vier stellingen over vertrouwen in de eigen toekomst en in andere mensen. Er is een groep van ruim een derde die vol vertrouwen in het leven staat: zich niet kan voorstellen geen grip op de eigen toekomst te hebben, zich vrijwel altijd eerlijk behandeld voelt, andere mensen doorgaans vertrouwt en dan ook nauwelijks reden ziet om erg op zijn hoede te zijn in contacten. Aan de andere kant is er een groep van ongeveer een vijfde die wantrouwig in het leven staat: andere mensen niet betrouwbaar acht, vrijwel altijd op zijn hoede meent te moeten zijn en zich ook slechts in minderheid doorgaans eerlijk behandeld voelt. Bijna de helft van deze groep heeft het gevoel weinig grip op de toekomst te hebben. Daarin verschillen ze niet van de omvangrijke tussengroep (45% in tabel 4.1) die verder een tamelijk gemiddeld profiel heeft: in meerderheid eerlijk behandeld, uitgaand van betrouwbare medemensen, maar wel voorzichtig omdat dat uitgangspunt niet altijd gerechtvaardigd is.

Tabel 4.1 Vertrouwenstypen, bevolking van 18+, 2011-2012 (in procenten)^a

	allen	vol vertrouwen	behoedzaam	wantrouwig
'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst': eens	28	0	44	45
'In het algemeen word ik eerlijk behandeld': eens	74	90	79	28
'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen': eens	61	81	67	4
'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen': eens	39	6	45	90
aandeel in de bevolking	100%	37%	45%	18%

a De groepen zijn onderscheiden door middel van k-means clustering van de oorspronkelijke vijf antwoordmogelijkheden (zeer mee oneens – zeer mee eens). Zie het tekstkader over segmentering voor een toelichting.

Bron: COB 2011/3–2012/1

Kernpunten

- Mensen kunnen op basis van hun vertrouwen in hun eigen toekomst en in anderen onderscheiden worden in vertrouwenstypen. Die hangen wel sterk samen met opleidingsniveaus, maar zijn niet daartoe te herleiden.
- Uitkeringsgerechtigden hebben sterk het gevoel dat de overheid onvoldoende voor hen doet (bijna twee maal zo vaak als de rest van de bevolking) en dat verschil laat zich niet 'wegverklaren' uit andere kenmerken.
- Bij een onderscheiding van sociaaleconomische categorieën wordt het sterkste contrast vrijwel steeds gevormd door lageropgeleiden zonder werk en jongere hoogopgeleiden met werk. Zo vindt in de eerste categorie 22% het EU-lidmaatschap een goede zaak, in de tweede 64%; respectievelijk 85% en 41% vindt dat het verschil tussen arm en rijk te groot is geworden.

1 Het meest uitgebreid in P. Dekker en T. van der Meer, Opleidingsniveaus verder onderzocht, p. 134-152 in: P. Dekker et al., *Crisis in aantocht*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.

In de typensamenstelling verschillen vrouwen en mannen nauwelijks (mannen zijn iets vaker wantrouwig), de leeftijdsgroepen iets meer (18-34-jarigen zijn vaker vol vertrouwen: 42% tegen 37%) en 55-plussers vaker behoedzaam (54% tegen 45%) en de opleidingsniveaus substantieel: 23% van de lageropgeleiden is vol vertrouwen versus 55% van de hogeropgeleiden, 54% versus 35% behoedzaam en 20% versus 10% wantrouwig.

Segmenten in soorten

De typering in tabel 4.1 is een psychologisch getinte, die kan helpen om samen met andere kenmerken verschillen in stemming en voorkeuren in kaart te brengen. In de COB-kwartaalberichten hebben we de afgelopen vier jaar verschillende indelingen gemaakt in groepen mensen die overeenkomen in waarden, basisvoorkeuren, psychische gesteldheid, subcultuur of sociaal-cultureel milieu. Daaraan is behoefte omdat ‘harde’ persoonskenmerken zoals sekse, leeftijd, opleiding of inkomen vaak weinig verklaren en traditionele sociaal-culturele opdelingen zoals klasse en religie sterk aan betekenis hebben ingeboet. Marktonderzoeksbureaus bieden diverse herkenbare en aansprekende indelingen die verschillen in opvattingen soms goed navoelbaar maken. Alleen is niet altijd duidelijk hoe de indelingen zijn gemaakt en bij heel goed navoelbare verklaringen van opvattingen en gedragingen wordt de tautologie soms gevaarlijk dicht benaderd (à la ‘hedonisten lusten er wel eentje’, zoals onze collega-onderzoeker Tom van Dijk ironisch formuleert).

In het eerste jaar van het COB (2008) hebben we zogeheten BSR-profielen gebruikt, maar deze bleken voor het verklaren van verschillen van beperkte waarde, terwijl de informatieverzameling het onderzoek zwaar belastte (zie P. Dekker, *Verscheidenheid verkend*, in: P. Dekker et al., *Crisis in aantocht?*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009, p. 125-134). Daarom zijn we met deze indeling niet doorgegaan. Wel hebben we allerlei andere indelingen gebruikt, soms als toevoeging op persoons- en achtergrondkenmerken, soms als ordening van houdingen en opvattingen. Zo keken we naar groepen met een verschillende levensinstelling (COB 2008|2, 2011|4) of basismotivatie (COB 2008|4), naar soorten mediagebruikers (COB 2008|1, 2011|3) en naar politieke opiniesegmenten (COB 2011|2). Deze indelingen kunnen de diversiteit in de bevolking inzichtelijk maken, maar zeker als ze een brede waaijer aan waarden, voorkeuren en gedragingen samenvatten en veel herhaald worden, kunnen ze ook leiden tot een schijnorde en een eigen communicatie- en beleids-werkelijkheid. Daarom zijn we er terughoudend mee en gebruiken we vaak liever metingen van hardere kenmerken. Die spreken misschien minder tot de verbeelding, maar zijn wel beter controleerbaar, beter vergelijkbaar met andere onderzoeken en vaak een beter aangrijpingspunt voor beleid. Opleidingsniveau, in het COB de meest gebruikte onderscheiding, biedt op zich geen verklaring voor verschillen, maar vraagt om een analyse van wat erachter zit (ouderlijk milieu, sociaal milieu, schoolervaringen) en hoe het sociaal en politiek uitpakt (kennis, netwerken, zelfvertrouwen). De vertrouwenstypen uit tabel 4.1 kunnen bijdragen aan die analyse. Deze typologie blijven we de komende tijd gebruiken ter aanvulling en interpretatie van de ‘harde’ achtergrondkenmerken.

In tabel 4.2 en 4.3 bekijken we voor een groot aantal kenmerken inclusief de vertrouwenstypen hoeveel verschil ze maken voor vier opvattingen: dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland, dat de overheid te weinig doet voor 'mensen zoals ik', dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is en dat er bezuinigd moet worden.

Tabel 4.2 Negatieve stemming in bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2011-2012 (in procenten en effecten)^a

categorie	het gaat verkeerd ^b	zon	met	overheid doet ons tekort ^c	zon	met
allen	65			35		
afwijkingen daarvan:						
man	- 1	.	.	+ 2	.	.
vrouw	+ 1			- 2	-	-
18 - 34 jaar	- 2	-		- 4	-	
35 - 54 jaar	+ 4	.	.	+ 2	.	.
≥ 55 jaar	- 3	-	-	+ 1		
lageropgeleid	+ 1			+ 9	+	
middengroep	+ 1	.	.	+ 3	.	.
hogeropgeleid	- 2			-12	-	-
inkomen benedenmodaal	+ 3			+ 5	+	
ongeveer modaal	- 0	.	.	+ 0	.	.
bovenmodaal	- 4			-12	-	
studeert	- 6	-	-	- 3		
werknemer (semi)overheid	+ 0			- 9	-	
werknemer marktsector	+ 2	.	.	- 1	.	.
zelfstandige	- 2			-10	-	
uitkering	+10	+		+29	++	++
huishouden	+ 3			+ 4		
gepensioneerd	- 6	-	-	- 1		
doet geen vrijwilligerswerk	+ 1	.	.	+ 4	.	.
doet dat wel	- 1			- 5	-	-
gaat niet naar de kerk	+ 2	.	.	+ 3	.	.
doet dat wel	- 3	-		- 5	-	-
volgt de landelijke politiek nauwelijks	- 0	.	.	+ 1	.	.
doet dat een uur of meer per dag	+ 0			- 0		
verwacht geen financiële verslechtering	- 5	.	.	- 5		
verwacht dat wel	+14	++	++	+14	++	+
vol vertrouwen	-10	-	-	-15	--	-
behoedzaam	+ 2	.	.	+ 4	.	.
wantrouwig	+17	++	++	+ 21	++	+

a Diverse kleine categorieën zijn weggelaten in de presentatie, maar in de analyses wel meegenomen. Statistische effecten: zonder en met correctie voor de effecten van de overige kenmerken significante (0,05) ondervetegenwoordiging (odds ratio < 1 = - en < 0,5 = --) of overvetegenwoordiging (odds ratio > 1 = +, en > 2 = ++)

b Opvatting dat het al met al meer de verkeerde dan de goede kant op gaat met Nederland.

c (Zeer) eens met 'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'.

Bron: COB 2011/3-2012/1

Tabel 4.3 Voorkeuren in bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2011-2012 (in procenten en effecten)^a

categorie	EU goede zaak ^b	zon	met	bezuinigen moet ^c	zon	met
allen	44			61		
afwijkingen daarvan:						
man	+ 4	.	.	+ 1	.	.
vrouw	- 4	-	-	- 1		
18 - 34 jaar	+7	+		- 5		
35 - 54 jaar	- 3	.	.	- 2	.	.
≥ 55 jaar	- 3			+ 6	+	+
lageropgeleid	-18	--	--	- 1		-
middengroep	- 1	.	.	+ 1	.	.
hogeropgeleid	+19	++	+	- 0		
inkomen benedenmodaal	- 6			- 1		
ongeveer modaal	- 3	.	.	+ 2	.	.
bovenmodaal	+19	++	+	+ 4		
studeert	+ 9	+		-13	-	-
werknemer (semi)overheid	+ 8	+		- 9	-	-
werknemer marktsector	+ 2	.	.	+ 2	.	.
zelfstandige	+ 1			+ 9		
uitkering	- 16	--		- 9	-	-
huishouden	-18	--	-	- 1		
gepensioneerd	+ 1			+ 9	+	
doet geen vrijwilligerswerk	- 4	.		- 2	.	.
doet dat wel	+ 5	+		+ 3	+	+
gaat niet naar de kerk	- 2	.		- 1	.	.
doet dat wel	+ 3	+		+ 2		
volgt de landelijke politiek nauwelijks	- 2	.		- 3	.	.
doet dat een uur of meer per dag	+ 2	+		+ 3	+	
verwacht geen financiële verslechtering	+ 3	.		- 0	.	.
verwacht dat wel	- 8	-	-	+ 0		
vol vertrouwen	+15	++	+	+ 0		
behoedzaam	- 5	.	.	- 0	.	.
wantrouwig	-19	-	-	- 1		

a Diverse kleine categorieën zijn weggelaten in de presentatie, maar in de analyses wel meegenomen. Statistische effecten: zonder en met correctie voor de effecten van de overige kenmerken significante (0,05) ondervetegenwoordiging (odds ratio < 1 = - en < 0,5 = --) of oververtegenwoordiging (odds ratio > 1 = +, en > 2 = ++) vergeleken met de referentiecategorie (= .).

b (Zeer) eens met 'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'.

c (Zeer) eens met 'Er moet worden bezuinigd op de overheidsuitgaven in Nederland'.

Bron: COB 2011/3-2012/1

De opvatting dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland, althans meer de verkeerde dan de goede kant, laat in tabel 4.2 de grootste verschillen zien naar de vertrouwenstypen en groepen met een verschillende sociaaleconomische positie of financieel perspectief. Relatief optimistisch gestemde studenten én gepensioneerden (65 – 6 = 59% ziet het de verkeerde kant op gaan) onderscheiden zich van mensen met een uitkering (65 + 10 = 75%), van mensen die financiële verslechtering op zich zien afkomen (79%) en van wie dat niet doet (61%). Een nog groter

verschil in deze opvatting zien we tussen mensen vol vertrouwen (55%) en wantrouwen (82%), maar tegelijkertijd zit de goede begrijpelijkheid van dit verschil dicht tegen een tautologie aan: mensen met vertrouwen (in zichzelf) blijken meer vertrouwen te hebben (in de ontwikkeling van het land). Dit onderscheid en de financiële verwachting zijn het belangrijkste als met alle opgenomen verschillen tussen mensen rekening wordt gehouden. Opvallend is dat het verschil in opleidingsniveau hier niets doet.²

Bij de opvatting dat de overheid voor ons soort mensen te weinig doet, onderscheiden de opleidingsniveaus zich wel duidelijk (44% van de lageropgeleiden en 23% van de hogeropgeleiden is het hiermee eens), maar dat verschil is kleiner dan tussen uitkeringsgerechtigden en werknemers van de (semi)publieke sector (respectievelijk 64% en 26% instemming) en dan tussen de mensen vol wantrouwen (56%) en de mensen vol vertrouwen (20%). Houdt men met alle kenmerken rekening, dan blijven de uitkeringsgerechtigden het meest afwijken van anderen.

In tabel 4.3 laten de twee opgenomen beleidsvoorkeuren een heel verschillend beeld zien. De steun voor het EU-lidmaatschap verschilt sterk tussen bevolkingscategorieën, terwijl de wenselijkheid van bezuinigen tussen deze categorieën niet sterk omstreden is (wèl waarop dan bezuinigd moet worden; zie hoofdstuk 2).

Dat het lidmaatschap van de EU een goede zaak zou zijn, vindt 26% van de lageropgeleiden en 63% van de hogeropgeleiden, 26% van de huisvrouwen en –mannen en 53% van de studenten, 25% van de wantrouwen en 59% van de mensen vol vertrouwen, om slechts de grootste verschillen te noemen. Worden de kenmerken gecombineerd dan zijn opleidingsniveaus en vertrouwenstypen nog steeds beide van belang; het is dus niet zo dat opleidingsverschillen alleen maar werkzaam zijn via (zelf)vertrouwen.

Bij de wenselijkheid van bezuinigingen bestaat het grootste verschil tussen studenten (48% steun) en zelfstandigen en gepensioneerden (70%). Rekening houdend met alle kenmerken zijn ouderen meer voor bezuinigingen en ook mensen die vrijwilligerswerk doen. Dat laatste zou kunnen wijzen op een sterker idee van zelfredzaamheid bij vrijwilligers.

Al met al zijn de verschillen vaak niet groot en verklaren de opgevoerde kenmerken statistisch weinig.³ Veelzeggender is wellicht van hoeveel mensen je met al deze kenmerken bij elkaar hun antwoord goed zou kunnen voorspellen. Dat tonen we voor de vier opvattingen uit tabel 4.2 en 4.3 en nog enkele aanvullende metingen uit de voorgaande hoofdstukken in tabel 4.4. In de eerste kolom is aangegeven wat de kans is dat je het antwoord van iemand correct voorspelt als je niets van hem of haar (en zelfs dat niet) weet. Die kans is gelijk aan het percentage dat in de hele bevolking het antwoord geeft. Als 90% (of 10%) een bepaalde mening heeft, kun je zonder enige kennis van de persoon in kwestie in 90% van de gevallen de opvatting goed voorspellen en is er weinig winst te boeken met extra informatie.

- 2 Het verschil in pessimisme tussen lager- en hogeropgeleiden blijkt over de jaren sterk te verschillen. Daar gaan we nog eens aandacht aan besteden.
- 3 Afgaande op de pseudo R² van Nagelkerke wordt alles bij elkaar 15% verklaard van de verschillen in steun voor het idee dat het de derde kant op gaat, 20% van de verschillen in steun voor de opvatting dat de overheid ons soort mensen tekort doet, 26% dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is en 6% van de verschillen in steun voor bezuinigen.

Tabel 4.4 Aandeel mensen van wie de opvatting goed kan worden voorspeld, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	zonder enige kennis van de persoon ^a	met kenmerken in tabel 4.2 t/m financieel	+ vertrouwenstypen	+ partijvoorkeur
het gaat de verkeerde kant op met ons land (tabel 4.2)	65	65	66	68
de overheid doet ons tekort (tabel 4.2)	(100-35=) 65	69	70	70
EU-lidmaatschap is een goede zaak (tabel 4.3)	(100-44=) 56	66	68	70
de overheid moet bezuinigen (tabel 4.3)	61	62	62	63
positief gevoel bij de Haagse politiek (figuur 1.7)	51	61	64	68
Nederland prettiger met minder migranten (tabel 3.3)	(100-38=) 62	63	68	71
verschillende culturen zijn een aanwinst (tabel 3.3)	(100-41=) 59	65	66	69
'Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden': eens (alleen in 2012/1 gevraagd)	65	71	72	74

a Dit is simpel het bevolkingspercentage of het complement daarvan, net wat het grootste is (als 20% iets vindt, kun je het best voorspellen dat iemand het niet vindt en krijg je in 80% van de gevallen gelijk).

Bron: COB 2011/3-2012/1

De winst van alle persoons- en achtergrondinformatie in tabel 4.2 en 4.3 is nogal beperkt. Het maakt het aantal correct voorspelde antwoorden maximaal 17 procentpunten groter: van 51% naar 68% in het geval van de voorspelling van een positief gevoel over de Haagse politiek. Daarbij spelen de 'hardste' kenmerken, van sekse tot en met financiële verwachtingen, een relatief grote rol. Bij de meting dat Nederland prettiger zou zijn met minder migranten zijn de vertrouwenstypen relatief belangrijk; kennis van de partijvoorkeur helpt gemiddeld niet veel om de voorspelling te verbeteren. Kortom, als het erom gaat te voorspellen wat iemand vindt, kun je vaak best uitgaan van de gemiddelde Nederlander waarmee dit hoofdstuk begon (c.q. van het bevolkingspercentage).⁴

Enkele bevolkingscategorieën in beeld

In tabel 4.5 onderscheiden we voor de afgelopen drie kwartalen zeven categorieën door een combinatie van leeftijd, opleidingsniveau en al of niet betaald werk hebben of een studie volgen. De onderscheiding naar opleidingsniveau verschilt in de leeftijdsgroepen om rekening te houden met de stijging van het gemiddelde niveau in de afgelopen decennia.

In tabel 4.5 is ook de vertegenwoordiging van de vertrouwenstypen uit tabel 4.1 vermeld. Mensen vol vertrouwen zijn vooral te vinden onder de hogeropgeleide werkenden. Behoedzaam zijn het sterkst vertegenwoordigd bij de 70-plussers en jongere lageropgeleiden zonder werk of studie. Wantrouwigen zien we het meest onder jongere lageropgeleide werkenden en het minst onder hogeropgeleide 40-plussers met betaald werk.

4 Dit gaat over voorspellingen voor de hele bevolking en sluit natuurlijk niet uit dat kennis over het behoren tot specifieke categorieën de kans op een correcte voorspelling aanzienlijk kan verhogen. Zo vindt een lageropgeleide het EU-lidmaatschap waarschijnlijk geen goede zaak (74%) en een hogeropgeleide wel (63%).

Tabel 4.5 Zeven sociale categorieën, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

Nr		% in de bevolking	vertrouwenstypen in de categorieën		
			vertrouwend	behoedzaam	wantrouwig
1	18 – 69 jaar, geen betaald werk of studie, hoogstens mavo	12	19	56	25
2	18 – 69 jaar, geen betaald werk of studie, minstens mbo	12	35	44	22
3	18 – 39 jaar, betaald werk of studie, hoogstens vwo	15	32	39	28
4	18 – 39 jaar, betaald werk of studie, minstens hbo	15	56	34	10
5	40+, betaald werk of studie, hoogstens mbo	22	31	51	18
6	40+, betaald werk of studie, minstens havo	13	54	37	9
7	70+, geen betaald werk of studie	10	28	58	14
% in de hele bevolking		100	37	45	18

Bron: COB 2011/3-2012/1

Tabel 4.6 Voorkeuren in bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2011-2012 (in procenten en procentpunten afwijking)

	allen	afwijking in de categorieën						
		1	2	3	4	5	6	7
het gaat de verkeerde kant op met ons land (tabel 4.2)	65	+ 4	+5	0	- 5	+ 4	- 1	-13
de overheid doet ons tekort (tabel 4.2)	35	+11	+6	+1	-12	+ 4	-10	- 2
eu-lidmaatschap is een goede zaak (tabel 4.3)	44	-22	+1	- 4	+20	- 9	+16	+ 2
de overheid moet bezuinigen (tabel 4.3)	61	-4	+3	- 3	- 3	- 2	+ 1	+13
positief gevoel bij de Haagse politiek (figuur 1.7)	51	-20	-6	0	+17	- 4	+12	+ 1
Nederland prettiger met minder migranten (tabel 3.3)	38	+ 7	-1	+ 6	-11	+ 5	-13	+ 5
verschillende culturen zijn een aanwinst (tabel 3.3)	41	-18	+5	- 2	+18	- 8	+17	-11
'Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden': eens (alleen in 2012/1 gevraagd)	65	+20	+6	- 6	-24	+ 9	-11	+ 7

Bron: COB 2011/3-2012/1

Tabel 4.6 laat voor de genummerde categorieën van tabel 4.5 zien in hoeverre ze van de gemiddelde Nederlander en van elkaar afwijken op de eerder besproken opvattingen.

Gebruikmakend van tabel 4.6 en andere enquêtegegevens kunnen we de zeven groepen als volgt schetsen, waarbij we afzien van de antwoorden op de open slotvraag naar redenen waarom men het de goede of verkeerde kant op gaat met Nederland. Enkele citaten daaruit zouden de portretten ongetwijfeld meer kleur geven, maar ook onverantwoord meer homogeniteit suggereren dan er bestaat in deze brede sociale categorieën.

- 5 Deze partijpercentages zijn niet vergelijkbaar met die van verkiezingspolls, want hier betreffen ze alle ondervraagden, inclusief de grote groep die nog niet weet of en zo ja wat ze gaat stemmen.
- 6 Het vermoeden zou kunnen bestaan dat 'Henk en Ingrid' zich in deze categorie bevinden, maar dat is niet zeker. Van dit stel is het opleidingsniveau echter onbekend. Met verwijzing naar De Telegraaf en RTL 4 stelt Wikipedia (http://nl.wikipedia.org/wiki/Henk_en_Ingrid) dat Henk en Ingrid in een woonwoning in een Vinex-wijk wonen, twee schoolgaande kinderen hebben, een modaal inkomen en allebei een baan. Benaderen we deze mensen zo goed mogelijk maar nogal grof met onze data – Henk en Ingrid als man resp. vrouw van minstens 25 jaar met partner en een huishouden waarvan het jongste kind hoogstens 20 is, en met betaald werk (geen studie) en geen bovenmodaal inkomen – dan classificeert 5% van onze ondervraagden in de periode 2011/3-2012/1 zich als Henk en 10% als Ingrid. Veel van de Ingrid's zullen geen Henk als partner hebben, maar dat kunnen we met onze data niet checken. Gaan we bij gebrek aan beter van deze groepen uit, dan hebben Henk en Ingrid wel vaker een voorkeur voor de pvv (Henk 19%, andere mannen 12%; Ingrid 10%, andere vrouwen 7%), maar toch niet erg uitgesproken. Ze kijken sowieso weinig af van de rest van de bevolking: wat vaker van mening dat het de verkeerde kant op gaat met het land (71%, allen 63%), iets minder van mening dat de aanwezigheid van andere culturen een verrijking is (37%, allen 42%), wat meer dat het verschil tussen arm en rijk te groot is geworden (70%, allen 63%) en over de hele linie iets meer vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties.

1 18-69 jaar, geen betaald werk of studie, hoogstens mavo of vmbo-t en -Gemengd

42% is huisvrouw (of -man), 35% gepensioneerd en 20% heeft een uitkering. Men heeft vaak een benedenmodaal inkomen (66%; van alle ondervraagden 45%) en men verwacht voor het komende jaar iets vaker een financiële verslechtering (34% versus 26% van allen). Men is vaker van plan om niet te gaan stemmen (9% versus 5% bij allen) en zelden van plan vvd te gaan stemmen (3% versus 14%).⁶ Er is veel ontevredenheid over politiek en overheid en over Europa (tabel 4.6). Hier zijn met 70% de minste mensen gelukkig (in de hele bevolking 78%).

2 18-69 jaar, geen betaald werk of studie, minstens havo of mbo

30% huisvrouw of -man, 30% een uitkering en 32% gepensioneerd. Hier vinden we het hoogste percentage vrijwilligers (57%, allen 45%). Deze categorie heeft geen sterk afwijkende stemintenties of opvattingen over samenleving en politiek.

3 18-39 jaar, betaald werk of studie, hoogstens wo propedeuse

40% studeert en 50% werkt in particuliere loondienst. Hier zijn de minste vrijwilligers (33%, allen 45%) en wordt het minst de landelijke politiek gevolgd (40% versus allen 57%). Hier zijn de meeste stemmers op de pvv te vinden (16% versus 10% bij allen).⁷ Ook hier wijken opvattingen over samenleving en politiek weinig af van de rest van de bevolking.

4 18-39 jaar, betaald werk of studie, minstens hbo of wo bachelor

29% studeert en 52% is in particuliere loondienst. Hier heeft de vvd de grootste voorkeur (24%, allen 14%); men is ook vaker van plan D66/GL te stemmen (22% versus 12%) en het minst op de pvv (4%). Men is duidelijk meer pro-Europa en pro-multiculturele samenleving en men vindt het verschil tussen arm en rijk veel minder een probleem dan de rest van de bevolking. Ook is men de overheid gunstiger gezind.

5 40+, betaald werk of studie, hoogstens mbo

75% is in particuliere loondienst. Er zijn geen opvallende stemintenties. In tabel 4.6 heeft deze categorie, vergeleken met de hoogopgeleide categorieën ernaast, over de hele linie wel een tegengesteld patroon van afwijkingen, maar niet erg uitgesproken.

6 40+, betaald werk of studie, minstens havo

61% in particuliere loondienst, 24% in (semi)publieke dienst (versus allen 9%) en 13% zelfstandig (allen 5%). Met 53% bovenmodale inkomens (18% van alle ondervraagden) heerst hier de grootste welstand. Er is vaker een voorkeur voor de vvd (20%) en D66/GL (23%). Men lijkt in opvattingen op categorie 4, al vindt men de verschillen tussen arm en rijk iets minder acceptabel.

7 70+, geen betaald werk of studie

Van deze senioren verwacht 35% (versus 26% van de hele bevolking) een financiële verslechtering. De landelijke politiek wordt intensief gevolgd (80% minstens een uur per dag; allen 57%) en er is vaker een voorkeur voor het CDA (18% versus 7% bij iedereen) en de PvdA (15% versus 8%); men weet ook vaker wat men wil (12% 'ik weet het nog niet' versus 20%). Als enige categorie wijkt ze af bij de opvatting over bezuinigingen en wel door meer steun daarvoor.

Bij het formuleren van maatschappelijke problemen, zaken om trots op te zijn en kwesties die hoog op de Haagse agenda zouden moeten (zie hoofdstuk 2) zijn er weinig vermeldenswaardige verschillen tussen de categorieën. Jongere hoogopgeleiden met werk vermelden vaker problemen rond politiek en bestuur (16%) dan lageropgeleiden zonder werk (8%). Die laatsten noemen vaker criminaliteitsproblemen (14% tegenover 7-8% van hoogopgeleiden met werk).

Het sterkste contrast bestaat in tabel 4.6 vrijwel steeds tussen lageropgeleiden zonder werk (categorie 1) en jongere hoogopgeleiden met werk (categorie 4). Ze staan tegenover elkaar bij de multiculturele samenleving (23% versus 60% vindt die een verrijking), Europa (22% versus 64% vindt het EU-lidmaatschap een goede zaak), de inkomensverdeling (85% versus 41% vindt het verschil tussen arm en rijk te groot) en ook in de houding tegenover de politiek. Bijvoorbeeld bij het idee dat de overheid te weinig doet voor 'ons soort mensen' (47% versus 23%) en bij het vertrouwen in de Tweede Kamer (35% versus 74% geeft een voldoende). Op diverse punten verschillen de jongere en oudere werkende hogeropgeleiden niet of nauwelijks van elkaar. Alles bij elkaar blijven de opleidingsniveaus toch het belangrijkste onderscheid. Over een jaar zullen we opnieuw naar deze categorieën kijken om te zien hoe ze zich ontwikkeld hebben.

Intermezzo: Veranderingen in vier jaar focusgroepen

Het glas blijft halfleeg – de Veldkamp-focusgroepen 2008-2011

In zestien kwartalen COB zijn we 32 focusgroepen begonnen met de vraag welke kant het op gaat in de samenleving en wat de rol van de politiek daarbij is. Wat hebben we geleerd?

Over het algemeen leeft het besef dat het leven in Nederland nog zo gek niet is in vergelijking met andere landen. Maar het wordt minder, of het dreigt in ieder geval minder te worden en dit versombert de kijk op de samenleving. Door de jaren heen is er in onze groepen consequent een houding van ‘het glas is halfleeg’.

Men maakt zich zorgen, vooral over de veranderende omgangsvormen in de samenleving, ook als men daar zelf eigenlijk weinig ervaring mee heeft. Daarnaast zijn er zorgen om de economische ontwikkelingen, meebewegend op de golven van de actualiteit, maar de laatste twee jaar komen ze wel nadrukkelijker naar voren. De economische crisis en de nodige bezuinigingen worden concreter en men maakt zich steeds meer zorgen over de eigen positie. Ook staat men de laatste twee jaar vaker stil bij een groeiende tweedeling in de samenleving door de crisis en de bezuinigingen.

Ook zien we dat de solidariteit van burgers afneemt en zich meer beperkt tot de eigen kring. Het afkalvende draagvlak voor bijvoorbeeld ontwikkelingssamenwerking en de desinteresse in de Europese Unie zien we ook in andere onderzoeken terugkomen onder de noemer ‘eerst de problemen in eigen land oplossen’. Men wijst dan op mensen in problemen, maar ook op bezuinigingen in gezondheidszorg en onderwijs. Hier blijft solidariteit gewenst, maar die mag wel wat harder zijn: de overheid moet zich bekommeren om mensen die het écht nodig hebben, maar strenger zijn voor mensen die wel kunnen maar niet willen.

Enerzijds verwacht men veel van overheid en politiek. Zij moeten veranderingen initiëren en daar verantwoordelijkheid voor dragen. Anderzijds spreekt men met veel teleurstelling over overheid en politiek. Zij maken de verwachtingen onvoldoende waar. Bovendien worden verkiezingsbeloftes niet nakomen en koppelt de overheid een overdaad aan regelgeving aan een minimale daadkracht. Na een korte opleving van vertrouwen vlak na het aantreden van het nieuwe kabinet zien we de brede steun voor het beleid afbrokkelen. Men is het niet eens met de keuzes van bezuinigingen en spreekt afkeurend over het politieke debat. Juist de politiek zou het goede voorbeeld moeten geven in omgangsvormen.

Door de jaren heen valt op dat de burger de neiging heeft zichzelf buiten schot te houden bij alle kritiek op de samenleving. Een ieder is van goede wil en vindt van zichzelf dat hij het goede voorbeeld geeft, maar men ziet zich tegengewerkt door onverschillige of kwaadwillende anderen. Machteloosheid kleurt de verhalen van de burgers. Enigszins strijdig hiermee lijkt de constante bereidheid om zich in te zetten voor de samenleving of de directe eigen omgeving. Veel mensen zijn actief in een vereniging, op school, als mantelzorger.

Nog steeds is Nederland een welvarend land met veel mogelijkheden en vrijheid. Allerlei factoren buiten de eigen invloedssfeer kunnen deze verworvenheden echter aantasten en burgers hebben niet de indruk dat de Nederlandse politiek hun zorgen hierover deelt.

Bron: Judith ter Berg en Yolanda Schothorst (zie Verantwoording achterin)

Europa, uiteindelijk best wel belangrijk – de Ferro-focusgroepen 2008|4-2012|1

Verloedering en verharding, dat zijn steeds de grote zorgen over de stand van zaken in de Nederlandse samenleving. Men ziet vooral een verslechtering van de omgangsvormen, en wijt die aan twee oorzaken die met elkaar samenhangen: tekortkomingen in de opvoeding en materialisme.

Een terugkerend thema is ook immigratie en integratie, zij het dat dit in betekenis lijkt af te nemen. In 2011 komt het niet in alle groepen meer spontaan aan de orde en als dat wel gebeurt, is het maar kort. In focusgroepen van lageropgeleiden horen we steeds vaker bezorgdheid over de eigen maatschappelijke positie: minder kans op de arbeidsmarkt, minder baanzekerheid en minder inkomen. Denk maar aan de postbode, zegt men vaak. Lageropgeleiden constateren een groeiende tweedeling in de maatschappij door de toenemende inkomensverschillen en een afbrokkelend sociaal vangnet.

De financiële en economische crisis kwam ook voortdurend aan de orde, aanvankelijk als iets ver weg, maar vanaf 2010 dichterbij. Meer mensen ondervinden dan persoonlijk de gevolgen, maar het gevoel overheerst dat het ergste achter de rug is. Gaandeweg 2011 wordt de toon pessimistischer, de crisis blijkt langer te duren dan verwacht en heeft wel degelijk gevolgen voor de persoonlijke situatie, vooral van lageropgeleiden. Mensen die niet persoonlijk geraakt zijn blijven de situatie relativeren. Ze erkennen wel dat de crisis ernstige en langdurige effecten kan hebben en in principe ook henzelf kan treffen, maar zolang zijzelf en mensen om hen heen er nog geen last van hebben, blijft het gevoel dat het allemaal wel meevalt. Maar men ziet ook positieve kanten: men hoopt dat de crisis zal leiden tot een betere samenleving door een herwaardering van collectieve en immateriële waarden. In 2012 zien deelnemers de crisis als een goede aanleiding om kritisch te kijken naar economische onderwerpen die in hun ogen dringend aan hervorming toe zijn, zoals de huizen- en arbeidsmarkt en het beleggingsbeleid van pensioenfondsen. Vooral hogeropgeleiden hopen dat de crisis innovatie en creativiteit in de samenleving zal stimuleren.

Over het algemeen heeft de politiek geen goed imago bij de deelnemers: politici reageren te veel op de waan van de dag, zijn incapabel, laten hun belangen prevaleren boven het landsbelang en pakken belangrijke problemen onvoldoende aan. Het ontbreekt aan daadkracht, visie op de toekomst en leiderschap. In de focusgroepen van 2011 vinden veel deelnemers dat sinds de komst van het kabinet-Rutte daadkracht en leiderschap enigszins zijn toegenomen. Er is veel kritiek op de wijze waarop dit kabinet bezuinigt, maar men twijfelt niet aan de noodzaak daarvan.

Europa was een paar keer gespreksonderwerp, maar dat leefde zeker in het begin niet zo. Desgevraagd komt vooral een negatieve denktrant naar voren. Terugkerende klachten zijn dat de euro alles duurder heeft gemaakt en Nederland te veel bijdraagt aan de Europese Unie. In de loop van 2011 gaat de eurocrisis de gemoederen bezighouden. Men ziet hiervoor geen kant-en-klare oplossing. 'Nederland uit de EU' is geen reële optie. Men vindt dat men te weinig kennis heeft om een oordeel te vormen over mogelijke oplossingen. Men vreest dat deze crisis moeilijk te beheersen is.

Bron: Judith van Male en Gerben Bruins (zie Verantwoording achterin)

5 Slotbeschouwing

In vier jaar 'Burgerperspectieven' hebben we de Nederlandse burger aardig goed leren kennen. Hij verandert gemakkelijker en sneller dan vroeger in zijn keuze voor een politieke partij, maar is toch behoorlijk constant in zijn politieke voorkeur. In veel opzichten blijken zijn opvattingen minder veranderlijk dan vaak gedacht en zijn eerste zorgen gaan uit naar de waarden en normen in de samenleving. Wat er in de wereld, in de economie en in zijn omgeving gebeurt, ontgaat hem niet en dat vindt zijn weerslag in zijn opinies. Persoonlijk gaat het hem nog altijd goed, maar hij weet steeds minder zeker of het ook zo blijft.

Bij de eerste editie in 2008 ging het met Nederland, de Europese Unie (EU) en de wereldeconomie nog heel erg goed. In de Verenigde Staten was er al onrust op de financiële markten, maar in Europa werd dat toch als een puur interne Amerikaanse zaak gezien. In september 2008 sloeg de crisis ongekend heftig en snel naar Europa over en minder dan een jaar later was er van de trots en het zelfvertrouwen van de Nederlandse banken niet veel meer over. De economie kromp in 2009 met bijna 5%, maar de voorspelde verdubbeling van de werkloosheid trad niet op. Geen land in de EU had en hield zo'n laag werkloosheidscijfer als Nederland. In Griekenland en Spanje was zowat de helft van de beroepsbevolking bang binnen een jaar geen werk meer te hebben; in Nederland lag dat cijfer eerder bij 5%.

Op de bankencrisis volgde een korte economische recessie, die na een hoopvol herstel in 2011 werd gevolgd door een schulden crisis. De euro dreigde al binnen tien jaar na zijn succesvolle introductie ten onder te gaan. Dat is niet gebeurd, maar inmiddels is ook Nederland in de gevaarzone gekomen. Een te hoge schuldenlast, een te hoog tekort op de begroting, een negatieve economische groei en een begin van een stijging in de werkloosheid. Dat is ook de Nederlandse burger niet ontgaan. De gedrukte stemming uit het derde kwartaal van 2009 is weer terug en nu is men ook pessimistischer over de eigen vooruitzichten. Hoewel slechts een kleine minderheid denkt dat het einde van de euro in zicht is, is de steun voor verdere integratie in het kader van de EU duidelijk afgenomen. Bijna de helft van de bevolking vindt dat de integratie zelfs al te ver is gegaan. Minder dan de helft is nog overtuigd dat het Nederlandse EU-lidmaatschap een goede zaak is.

Dat betekent niet dat meer dan de helft vindt dat Nederland uit de EU en de eurozone zou moeten stappen. Zo uitgesproken is alleen een minderheid, die electoraal alleen bij SP en PVV een duidelijke meerderheid is. De verschuiving in negatieve richting is een reactie op de problemen die nu in de EU en de eurozone zo scherp zichtbaar zijn geworden. In Nederland en Duitsland bestaat het gevoel dat de kosten van slecht beleid en zelfzuchtig gedrag in Zuid-Europa te gemakkelijk afgewenteld worden op de landen die het zelf wel goed gedaan hebben. Om de problemen structureel op te lossen wordt juist ook van deze landen gevraagd nog meer van de eigen verantwoordelijkheden over te dragen aan 'Brussel'. Hoeveel kritiek men ook op de eigen regeringen heeft, juist in het noorden van Europa heeft men daar toch aanzienlijk meer vertrouwen in dan in de EU. Niet vergeten moet ook worden dat de interesse in het volgen van de Europese politiek zeer gering is, oneindig veel geringer dan de belangstelling voor de berichtgeving over de nationale politiek.

We kennen de politieke standpunten en maatschappelijke opvattingen van de Nederlandse burger, maar begrijpen we hem ook? Elk onderzoek laat weer zien dat de Nederlander het goed met zichzelf getroffen heeft en ook vindt dat het hem persoonlijk goed gaat, terwijl hij tegelijkertijd vindt dat het met de samenleving toch vooral de slechte kant opgaat. Dat laatste gevoel is in 2012 sterker geworden. Met de discrepantie tussen de inschatting van de persoonlijke en de algemeen maatschappelijke situatie weken de Nederlanders de afgelopen jaren ook duidelijk af van de Denen. Hen ging het naar eigen zeggen persoonlijk goed, beter nog gemiddeld dan de Nederlanders, maar naar het oordeel van de Denen ging het ook hun samenleving goed en waren ze meer tevreden met hun regering. Die maatschappelijke tevredenheid lijkt nu echter ook wat minder te worden en zo beginnen de Denen in hun oordelen meer en meer op de Nederlanders te lijken.

Het algemene toch wat negatief of minstens kritisch getoonzette oordeel over politiek en samenleving wordt in de antwoorden op meer specifieke vragen wel genuanceerd. Vergeleken met de oordelen die in veel andere landen over de politieke leiding worden uitgesproken, is de kritiek van de Nederlanders bepaald gematigd te noemen. Nederlanders zijn ook opvallend positief over de kwaliteit van hun democratie en ook het vertrouwen in de regering daalt maar zelden onder de 50% van de bevolking. De Tweede Kamer komt daar zelfs helemaal nooit onder. Tegelijkertijd is het vertrouwen in de televisie en de kranten met gemiddeld 70% ook internationaal gezien buitengewoon hoog. Het laat ook zien hoe belangrijk in Nederland de vertaling door de media is van wat er in de politiek gebeurt. Een vertaling, een interpretatie en een selectie inderdaad, meer dan een weergave van het alledaagse politieke bedrijf. In weinig landen, misschien zelfs in geen enkel land, is tegelijkertijd de aandacht van de televisie voor wat er van dag tot dag in de politiek gebeurt zo groot en ook zo zeer gericht op de personen in de politiek en hun onderlinge verhoudingen. Een rondgang langs de televisiezenders in de buurlanden laat niets vergelijkbaars zien.

Op alle internationale indices – de *Better Life Index*, de *Misère-index*, de *Human Development Index*, enz. – scoort Nederland en ook de Nederlander altijd erg hoog. De Scandinavische landen en Nederland blijken meestal zowel subjectief als objectief de beste waarden te noteren, de Zuid- en Oost-Europese landen de slechtste. Subjectief het gelukkigst en meest tevreden, objectief het welvarendst en best georganiseerd. In dat beeld zit weinig variatie, al komen van de landen buiten Europa Japan, Korea en Australië inmiddels dicht in de buurt van de beste scores. Dat betekent niet dat in subjectieve zin door iedereen zo positief geoordeeld wordt. Vooral onder de pvv-kiezers is de stemming en ook het oordeel opvallend negatief. Zij wantrouwen de gevestigde machten en vertrouwen ook hun medemensen minder. Zij zijn – en daar staan ze weer niet alleen in – vooral ook bezorgd over het teloorgaan van de Nederlandse identiteit door de komst van immigranten en de aantasting van de Nederlandse soevereiniteit in het proces van Europese integratie. ‘Nederland voor de Nederlanders’, maar ook ‘Nederland heeft geen taak in de wereld’. Internationale vredesmissies, ontwikkelingssamenwerking en milieumaatregelen staan laag of helemaal niet op hun politieke

prioriteitenlijst. Uit longitudinaal onderzoek blijkt dat de afwijzing van internationale betrokkenheid niet nieuw is, al was er vóór de nieuwe eeuw geen partij die zich er actief tegen verzette.

In het afgelopen decennium zijn de politieke partijen in positie en opstelling nauwer gaan aansluiten op de gedachten en gevoelens die leven onder de bevolking. In die zin zijn vrijwel alle partijen populistischer geworden en ook zeker minder idealistisch. De politieke werkelijkheid is nu minder een eigen werkelijkheid en laat beter zien wat er onder de bevolking leeft. Dat betekent niet dat de mensen, laat staan de partijen, het ook meer met elkaar eens zijn. Dat blijkt wel uit het feit dat wat de één ziet als een sterk en positief te waarderen kenmerk van de Nederlandse samenleving door de ander als een bedreigd of zelfs zwak punt wordt gezien. De persoonlijke vrijheden en de waarden en normen worden aan beide zijden van de streep genoteerd. In beide gevallen is het interessant te zien dat Nederland in internationale vergelijking toch wel bij uitstek het land lijkt te zijn waar de bevolking bezorgd en vaak ook boos is over de houding en het gedrag van de anderen. Het zijn dus ook de anderen die moeten veranderen; op de eigen persoon en het eigen gedrag valt eigenlijk niets aan te merken. Overigens wordt wat als verharding en verloedering van de samenleving wordt gezien, niet meteen ook als een probleem beschouwd dat de politiek moet oplossen. Dat geldt alleen voor gevallen waar de rechter aan te pas moet komen, want vrij breed is men van mening dat de straffen te licht zijn.

De ontevredenheid over de samenleving valt dus niet helemaal samen met de ontevredenheid over wat er in en door de politiek gebeurt. In de beeldvorming overheerst ook over de politiek de ontevredenheid, maar uit de cijfers blijkt dat op dit moment zeker de aanhang van de regeringspartijen wel degelijk behoorlijk tevreden is met het regeringsbeleid. Het accent in de media en in de publieke opinie ligt echter bij de nu meer dan ooit geuite ontevredenheid.

Ook na zeventien rapportages van de 'burgerperspectieven' is het niet mogelijk een voorspelling te doen over de ontwikkeling van de publieke opinie in de komende maanden. Veel zal afhangen van de mate waarin de recessie zich in de werkloosheidscijfers zal manifesteren, maar ook van de nieuwe bezuinigingen die mogelijk in de komende weken tussen de regeringspartijen en de gedoogpartij worden afgesproken. Voor de burgers blijven het onzekere en steeds onzeker wordende tijden, waarin ook de ooit onaantastbaar geleken hypotheekaf trek en de pensioenen niet langer buiten discussie blijven. Een verrassing zal eventueel slecht nieuws op deze gebieden niet meer zijn, maar ook bij het aanwezige besef van de noodzaak van bezuinigingen zal de individuele burger het moeilijk kunnen verkroppen wanneer hij in welvaart een stap of zelfs meerdere stappen terug moet doen.

Bijlage 1 Overzicht kernmetingen COB 2008-2012|1

Als update van de COB-verdiepingsstudie *Stemming onbestemd* (SCP 2011) biedt deze bijlage een overzicht van min of meer vaste metingen van de COB-enquêtes van 2008 tot en met 2012|1.

Tabel B1 Waardering van diverse aspecten van het eigen leven, de maatschappij en de politiek,^a bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in gemiddelden)

	2008	2009	2010	1/1+2	11/3	11/4	12/1
de belangrijkste dagelijkse activiteit (werk, studie enz.)	7,4	7,4	7,3	7,4	7,3	7,3	7,2
gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,4	7,3	7,3	7,2
de eigen financiële situatie	7,0	6,9	6,9	6,9	6,7	6,7	6,7
de Nederlandse samenleving	6,2	6,3	6,2	6,2	6,2	6,2	6,2
het bestuur van de gemeente	6,0	6,0	6,1	6,0	6,0	6,0	5,9
de Nederlandse economie	6,2	5,9	6,0	6,0	5,9	5,8	5,7
de politiek in Den Haag	5,2	5,3	5,2	5,3	5,3	5,2	5,1
de Europese politiek	4,9	5,1	5,1	5,0	4,8	4,8	4,7

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met ...?' Vermeld zijn gemiddelden van scores van 1 (= zeer ontevreden) tot 10 (= zeer tevreden); 'ik weet het niet'-antwoorden blijven hier buiten beschouwing.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Tabel B2 Nationaal probleembesef,^a bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

	2008	2009	2010	11/1+2	11/3	11/4	12/1
samenleven, normen en waarden	20	21	22	21	18	19	22
inkomen en economie	14	17	12	12	11	16	16
politiek en bestuur	13	12	15	11	11	12	12
criminaliteit en veiligheid	11	10	12	12	11	9	10
gezondheidszorg en ouderenzorg	7	6	7	8	12	11	8
immigratie en integratie	10	10	10	11	11	8	7
werkgelegenheid	1	5	3	3	2	3	4
verkeer en fysieke leefomgeving	6	4	5	5	4	3	3
onderwijs, innovatie, kunst en cultuur	2	2	2	4	4	3	3
sociale stelsel	1	2	1	2	4	3	3
Nederland in internationaal perspectief	1	1	1	2	5	5	3
jeugd en gezin	4	3	3	2	2	2	2
natuur en milieu	3	3	2	2	2	2	2
vrijheden	1	1	1	1	1	1	1
overig	4	4	4	5	4	4	3
totaal probleembesef	100	100	100	100	100	100	100

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. 88% noemt een of meerdere onderwerpen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). De volgorde van de categorieën is die van de laatste meting. De oranje cijfers van 2012/1 wijken significant af van die van het vorige kwartaal.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Bijlagen

Tabel B3 Nationale trots^a, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

	2008	2009	2010	11/1+2	11/3	11/4	12/1
samenleven, normen en waarden	13	16	16	16	15	17	18
vrijheden	18	15	12	13	12	11	15
zorg en vergrijzing	8	10	11	11	11	10	10
sociale stelsel	10	11	11	10	10	11	10
inkomen en economie	9	7	7	8	7	8	8
onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	5	6	6	6	6	6	7
verkeer en fysieke leefomgeving	5	4	5	5	7	6	6
politiek en bestuur	6	6	6	7	7	6	5
Nederlandse symbolen (koningshuis, sport)	0	5	5	4	4	4	4
natuur en milieu	5	5	5	4	4	4	4
immigratie en integratie	3	4	3	3	4	3	3
criminaliteit en veiligheid	2	2	2	2	2	2	3
Nederland in internationaal perspectief	5	2	2	2	3	2	2
werkgelegenheid	2	1	1	1	2	2	2
jeugd en gezin	1	1	1	1	1	1	0
overig	7	5	7	7	7	7	5
totale trots	100	100	100	100	100	100	100

a 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
63% noemt een of meerdere onderwerpen. Zie toelichting bij tabel B2.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Tabel B4 Politieke prioriteiten^a, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)

	2008/1	2009/3	2010/1+3	2011/1	2011/3	2012/1
inkomen en economie	14	14	14	12	11	17
gezondheidszorg en ouderenzorg	15	13	16	16	18	14
criminaliteit en veiligheid	9	14	12	13	12	10
immigratie en integratie	9	10	9	9	9	9
onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	9	7	7	10	9	8
politiek en bestuur	10	8	7	6	7	7
sociale stelsel	2	4	4	4	6	6
verkeer en fysieke leefomgeving	8	5	6	6	5	6
Nederland in internationaal perspectief	2	2	3	4	6	5
samenleven, normen en waarden	6	6	6	4	4	5
werkgelegenheid	2	4	4	4	3	5
natuur en milieu	5	5	5	5	4	3
jeugd en gezin	5	3	3	3	3	2
vrijheden	1	1	1	1	1	1
overig	2	4	4	4	3	3
totale politieke agenda	100	100	100	100	100	100

a 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.' 77% noemt een of meerdere onderwerpen. Zie toelichting bij tabel B2.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Tabel B5 Instemming met stellingen over de maatschappij, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)^a

	2008	2009	2010	11/1+2	11/3	11/4	12/1
'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen.'							
(zeer) oneens	11	13	12	11	12	10	11
(zeer) eens	59	56	58	61	60	61	61
'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen.'							
(zeer) oneens	25	24	23	24	24	26	26
(zeer) eens	39	39	42	40	39	38	39
'Er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen.'							
(zeer) oneens	5	5	5	.	.	.	3
(zeer) eens	81	81	82	.	.	.	83
'In ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om.'							
(zeer) oneens	7	7	6	.	.	.	7
(zeer) eens	72	74	76	.	.	.	72
'In ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben.'							
(zeer) oneens	18	20	20	.	26	.	20
(zeer) eens	57	51	53	.	52	.	55
'De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.'							
(zeer) oneens	24	21	22	16	22	20	21
(zeer) eens	47	48	50	57	46	52	47
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.'							
(zeer) oneens	31	33	31	34	31	35	35
(zeer) eens	40	39	41	38	39	37	38
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.'							
(zeer) oneens	28	26	28	27	27	26	26
(zeer) eens	39	41	40	43	41	42	42
'Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen.'							
(zeer) oneens	.	.	.	24	26	25	27
(zeer) eens	.	.	.	54	56	53	52
'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak.'							
(zeer) oneens	18	14	16	16	23	21	20
(zeer) eens	44	49	47	48	43	44	45
'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.'							
(zeer) oneens	40	44	43	43	40	42	42
(zeer) eens	18	16	18	18	20	21	20
'De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land.'							
(zeer) oneens	9	11	13	11	14	.	8
(zeer) eens	55	54	53	56	57	.	58
'Zoals de zaken er nu voor staan is het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst.'							
(zeer) oneens	.	27	26	30	.	.	22
(zeer) eens	.	40	40	32	.	.	49

a De weergegeven antwoorden tellen met 'neutraal' en 'ik weet het niet' op tot 100%. De oranje cijfers van 2012/1 wijken significant af van die van de vorige meting.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Bijlagen

Tabel B6 Instemming met stellingen over de maatschappij, bevolking van 18+, 2011-2012/1 (in procenten)^a

	2011/1	2011/2	2011/3	2011/4	2012/1
'Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter.'					
(zeer) oneens	21				11
(zeer) eens	47				67
'In onze samenleving worden mensen over het algemeen eerlijk behandeld.'					
(zeer) oneens	24	17	24	22	21
(zeer) eens	40	48	42	43	43
'De straffen in Nederland zijn over het algemeen te laag.'					
(zeer) oneens		10			10
(zeer) eens		73			73
'Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden.'					
(zeer) oneens		14			11
(zeer) eens		60			65
'Er moet worden bezuinigd op de overheidsuitgaven in Nederland.'					
(zeer) oneens			9	9	10
(zeer) eens			63	63	58
'Het wordt in Nederland steeds meer ieder voor zich.'					
(zeer) oneens		5			5
(zeer) eens		80			79

a De weergegeven antwoorden tellen met 'neutraal' en 'ik weet het niet' op tot 100%. De oranje cijfers van 2012/1 wijken significant af van die van de vorige meting.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Tabel B7 Instemming met stellingen over de politiek, bevolking van 18+, 2008-2012/1 (in procenten)^a

	2008	2009	2010	11/1+2	11/3	11/4	12/1
‘De landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen.’							
(zeer) oneens	14	15	15	15	15	15	15
(zeer) eens	61	62	63	60	58	63	60
‘De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.’							
(zeer) oneens	21	22	23	24	26	23	24
(zeer) eens	36	33	36	35	33	39	35
‘De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.’							
(zeer) oneens	32	30	30	26	28	31	26
(zeer) eens	26	29	31	31	29	29	27
‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.’							
(zeer) oneens	18	19	19	22	19	19	18
(zeer) eens	59	55	58	52	57	59	58
‘Politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om.’							
(zeer) oneens	19	20	19	20	22	21	19
(zeer) eens	36	36	40	37	37	45	41
‘Het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders.’							
(zeer) oneens	41	41	36	40	40	39	35
(zeer) eens	28	29	34	28	29	33	31
‘Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.’							
(zeer) oneens	20	22	21	23	20	20	19
(zeer) eens	49	45	49	45	50	50	51
‘Het zou goed zijn als mensen meer zouden kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.’							
(zeer) oneens	13	14	14	13	16	13	15
(zeer) eens	64	62	65	63	60	63	61
‘Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten.’							
(zeer) oneens	.	9	.	8	8	7	8
(zeer) eens	.	58	.	57	57	57	52

a De weergegeven antwoorden tellen met ‘neutraal’ en ‘ik weet het niet’ op tot 100%. De oranje cijfers van 2012/1 wijken significant af van die van de vorige meting.

Bron: COB 2008/1-2012/1

Bijlage 2 Maatschappelijke prioriteiten 2007-2012

Tabel B8 Rangorde van 64 maatschappelijke prioriteiten, bevolking van 18+, 2007-2012 (rangorde van 2012)

	'07	'10	'11	'12
dat de mensen in Nederland verdraagzamer zijn en zich socialer gedragen	2	3	1	1
dat de oudedagsvoorzieningen van mensen in Nederland goed geregeld blijven	4	1	2	2
dat er minder oorlog en terrorisme in de wereld is	1	5	4	3
dat er meer wordt gedaan aan de bestrijding van criminaliteit in Nederland	9	4	3	4
dat de gezondheidszorg in Nederland verbetert	7	2	5	5
dat de overheidsfinanciën in Nederland in de toekomst beter op orde zullen zijn	32	9	14	6
dat de werkloosheid in Nederland vermindert	27	10	12	7
dat de economie in Nederland groeit	31	6	9	8
dat er minder armoede in Nederland komt	14	14	7	9
dat we in Nederland meer inkomenszekerheid hebben	34	12	13	10
dat kinderen met problemen eerder en beter worden geholpen	10	16	8	11
dat er minder honger op de wereld is	3	7	6	12
dat de kwaliteit van het onderwijs in Nederland hoger zal zijn	22	19	19	13
dat de betrouwbaarheid van de Nederlandse overheid toeneemt	28	11	22	14
dat er zuiniger wordt omgaan met de olie- en gasvoorraden op de wereld	13	18	16	15
dat er minder kinderarbeid op de wereld is	12	23	23	16
dat olie en gas worden vervangen door andere energiebronnen	17	24	20	17
dat wetten en regels beter worden nageleefd in Nederland	20	15	10	18
dat de mensenrechten wereldwijd minder worden geschonden	6	22	15	19
dat er in Nederland minder discriminatie naar ras, sekse, religie en geaardheid is	23	29	24	20
dat de koopkracht in Nederland verbetert	33	26	25	21
dat de levering van water-, gas- en elektriciteit in Nederland in de toekomst even betrouwbaar blijft als nu	21	13	18	22
dat minder mensen op de wereld lijden aan besmettelijke ziektes	19	21	26	23
dat de vervuiling van zeeën, rivieren en meren op de wereld afneemt	8	8	17	24
dat er op de wereld minder spanningen tussen religies zullen zijn	5	17	11	25
dat er voldoende, betaalbare en passende woningen in Nederland zijn	39	27	21	26
dat de wereld geen last zal hebben van het broeikas-effect	11	20	28	27
dat de arbeidsparticipatie in Nederland wordt bevorderd	46	33	38	28
dat de belastingen in Nederland worden verlaagd	50	39	36	29
dat Nederland voor de levering van energie minder afhankelijk wordt van andere landen	30	31	29	30
dat er meer democratieën op de wereld zullen zijn en minder dictaturen	25	30	32	31
dat meer mensen op de wereld kunnen lezen en schrijven en minimaal basisonderwijs krijgen	29	32	31	32
dat de Nederlandse overheid kleiner en slagvaardiger wordt	42	25	27	33
dat de luchtvervuiling in Nederland vermindert	15	37	35	34
dat Nederlanders gezonder gaan leven	38	41	42	35
dat vrouwen en mannen in Nederland gelijke kansen hebben werk te vinden en promotie te maken	44	34	40	36
dat er meer schoon drinkwater in ontwikkelingslanden zal zijn	18	28	30	37
dat het gat in de ozonlaag in de toekomst kleiner wordt	16	38	34	38
dat Nederland blijft meetellen in de wetenschap en techniek	40	35	37	39

	'07	'10	'11	'12
dat Nederlandse bedrijven beter kunnen concurreren met bedrijven uit het buitenland	51	44	41	40
dat de welvaart in ontwikkelingslanden toeneemt	24	40	46	41
dat de kans op een ramp in Nederland kleiner wordt	41	43	48	42
dat de verkeersveiligheid in Nederland toeneemt	35	42	39	43
dat door minder ontbossing (zeldzame) planten en dieren op de wereld blijven voortbestaan	26	36	33	44
dat de integratie van minderheden in Nederland verbetert	36	46	44	45
dat de voedselveiligheid in Nederland verbetert	47	45	43	46
dat het gemakkelijker wordt om werk en ouderschap te combineren	54	55	50	47
dat vervuilde bodems in Nederland worden schoongemaakt	37	47	47	48
dat asielaanvragen in de toekomst beter worden afgehandeld	52	50	53	49
dat natuurlijke planten en dieren op de wereld niet worden aangetast of verdrongen door genetische veranderingen	49	49	51	50
dat bewoners in mijn buurt minder langs elkaar heen leven	55	54	54	51
dat er meer natuur in Nederland zal zijn	43	52	49	52
dat de leefbaarheid in mijn buurt verbetert	56	56	45	53
dat het openbaar vervoer in Nederland verbetert	48	51	55	54
dat er in Nederland iets wordt gedaan aan de vervuiling van de bodem door overbemesting	53	53	57	55
dat er in Nederland minder files komen en de bereikbaarheid verbetert	45	48	52	56
dat dieren in Nederland een beter bestaan krijgen	57	58	56	57
dat de staatsinrichting in Nederland wordt herzien	59	57	58	58
dat Nederland mooier zal zijn ingericht	58	59	59	59
dat er in Nederland meer vrijwilligerswerk wordt gedaan	61	61	61	60
dat sport in Nederland meer wordt gestimuleerd	60	60	60	61
dat in Nederland een rijk en gevarieerd aanbod aan kunst en cultuur blijft bestaan	62	64	63	62
dat de kwaliteit van het Nederlandse leger op peil blijft	63	63	62	63
dat ik minder last heb van lawaai in mijn buurt	64	62	64	64

Bron: Veldkamp/SCP-COB 2011-2012, PBL/Veldkamp 2007-2010

Verantwoording

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.). *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2011.

Onderzoek in het eerste kwartaal van 2012

Er is een kwartaalenquête gehouden en focusgroeponderzoek gedaan. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand ‘De Onderzoek Groep’. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1784 respondenten van 18 jaar en ouder telefonisch geselecteerd, van wie er 1137 tussen 3 januari en 30 januari 2012 de vragenlijst volledig hebben ingevuld (850 via internet en 287 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was bijna 23 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,6 tot 2,0 en de wegefficiëntie is 90%, resulterend in een effectieve steekproef van 1027. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,4; 4% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door onderzoeksbureaus Ferro en Veldkamp. Ferro deed dit kwartaal onderzoek onder een groep lageropgeleiden en een groep hogeropgeleiden in Amsterdam op 19 januari. Veldkamp deed hetzelfde in Ede op 24 januari. De gesprekken bestonden uit een algemene ronde over de sterke kanten van Nederland en het bespreken van enkele stellingen uit de enquête. Daarnaast werd er doorgepraat over de manier

waarop we in Nederland met elkaar omgaan. De gesprekken duurden ongeveer twee uur. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Dit kwartaal heeft onderzoeksbureau Veldkamp, in aanvulling op de vaste kwartaalenquête en focusgroepen, onderzoek gedaan (op basis van het panel TNS NIPObase) naar de maatschappelijke prioriteiten van de Nederlandse bevolking. Daarbij is een aanpak herhaald die een voorganger van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), het Natuur en Milieuplanbureau (NMP), in samenwerking met Veldkamp ontwikkelde. Uit een lijst van 64 sociale, economische en mondiale doeleinden krijgen respondenten een random selectie van tien met de vraag 'Welke van de volgende maatschappelijke vraagstukken is volgens u het allerbelangrijkste probleem dat moet worden opgelost?'. Die vraag wordt herhaald totdat de respondent alle tien doeleinden heeft geordend. Uit de rangordering van alle respondenten samen is vervolgens de totale prioriteitenlijst samengesteld (zie verder Hilhorst 2012).

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2012, 1e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, februari 2012 (projectnummer 17017).
- Judith van Male en Gerben Bruins, *COB-focusgroepen eerste kwartaal 2012: Amsterdam*. Amsterdam: Ferro, maart 2012 (projectnummer 4321).
- Judith ter Berg en Yolanda Schothorst, *COB-focusgroepen eerste kwartaal 2012: Ede*. Amsterdam: Veldkamp, maart 2012 (projectnummer 5712).
- Marsha Hilhorst, *Prioritering maatschappelijke vraagstukken, veldwerkverantwoording*. Amsterdam: Veldkamp, februari 2012 (projectnummer 5586).

Onderwerpen in eerder verschenen kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers; en
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2012

ISBN 978 90 377 0607 9

ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 vx Den Haag
telefoon 070 340 70 00
fax 070 340 70 44
e-mail info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: bureau Stijlzoorg, Utrecht